

Т. Аширбаев, А. Кадырова,
Г. Ашимбаева.

КЫРГЫЗ ТИЛИ

7

**Кыргыз Республикасынын
Мамлекеттик Герби**

**Кыргыз Республикасынын
Мамлекеттик Желеги**

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Гимни

Сөзү: Ж. Садыков, Ш. Кулуевдики.

Обону: Н. Давлесов, К. Молдобасановдуку

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Алатоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма:

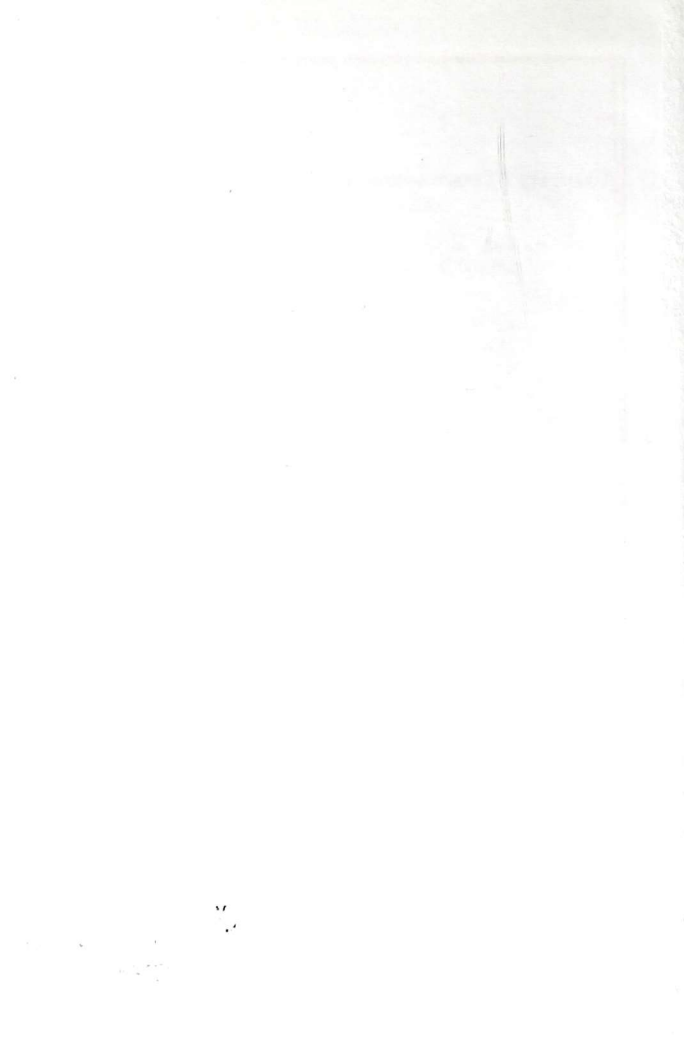
Алгалай бер кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер.
Өз тагдырың колуңда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма.

Аткарылып элдин үмүт-тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап, урпактарга берели.

Кайырма.

Т. Аширбаев, А. Кадырова,
Г. Ашимбаева

КЫРГЫЗ ТИЛИ

7 – класс

Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн
мектептер үчүн окуу китеби

Оңдолуп 2 - басылышы

Бишкек - 2008

УДК 373.167.1
ББК 81.2Ки я 721
А 98

Қўлингиздаги ушбу дарслик ҚИРҒИЗ-ЎЗБЕК УНИВЕРСИТЕТИ тасарруфидаги «ДАРСЛИКЛАР ЯРАТИШ МАРКАЗИ» томонидан тайёрланди. Дарслик ҳақидаги фикр-мулоҳазаларингизни университет раҳбариятига ёки «Марказ» маъмуриятига ёзма равишда билдиришингизни илтимос қиламиз.

Бизнинг манзил: Ўш шаҳри
Г.Айтиева, 27.

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана маданият
министрлигинин илимий кеңешмесинин
2002 - жылдын 25 - сентябрындагы
№ 539 чечими менен бекитилген.

Аширбаев Т. ж.б.

А 98 Кыргыз тили. 7 - класс. Окутуу өзбек тилинде жүргүзүл-
гөн мектептер үчүн окуу китеби /Т.Аширбаев, А.Кадырова,
Г.Ашимбаева. 2-бас. Б.: Учкун, 2008. - 104-бет.

ISBN 978-9967-428-61-4

А 4306020200-08

УДК 373.167.1
ББК 81.2Ки я 721

ISBN 978-9967-428-61-4

© Т.Аширбаев, А.Кадырова,
Г.Ашимбаева, 2008
© КР Билим берүү жана илим
министрлиги, 2008

КАЙТАЛОО

Кыргыз жери

Ала-Тоо ак калпагын кийген кезде,
Аскасы көк асманга тийген кезде,
Мен дагы жолго чыгам таңды тосо,
Кучактайм ой-кырларын нурга кошо.
Улуусуң, кыргыз жери, нурдан бүткөн.
Сулуусуң, кыргыз жери, ырдан бүткөн,
Ысык-Көл- жердин көзү, кырлар-кашы,
Адырлар-көкүрөгү, токой-чачы.
Дайралар-кан тамыры, чоку-таажы,
Седеби, топчулары - ар бир ташы.
Кең түздүү, гүл денелүү кыргыз жери,
Күн жүздүү берекелүү кыргыз жери.
Жылдыздар көк бетинен өчкөн кезде,
Жарык нур жер жамалын өпкөн кезде,
Көл чалкып тоолор койнун ачкан кезде,
Дил жаркып, таң күлкүсүн чачкан кезде.
Көркүңө көрк кошулат, кыргыз жери,
Сезилет ата-эненин мээримдери.

(Т.Б.)

С о з д ү к

токой - үрмон	чачы - сочи
таажы- тож	көрк - чирой
берекелүү - баракали	дайралар - дарёлар
седеби - садаф	

1. Ырды үн чыгарып окугула. Сын атооч сөздөрдү таап, алардын даражасын аныктагыла.

2. Ырдан ат атоочтор катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, аларды маанисине карай ажыраткыла.

3. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, сан атоочтордун түрлөрүн айтып бергиле.

1. Ысык-Көл аянты жана суусунун тереңдиги жагынан Кыргызстандагы көлдөрдүн арасынан биринчи орунду ээлейт.

2. Анын аянты – 6236 чарчы километр.

3. Суусунун эң терең жери – 668 метр.

4. Төмөнкү сөздөрдү жана сөз айкаштарын катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Кыргыз жери, мээрим, кан тамыры, ой-кырлары.

5. Сапаттык жана катыштык сын атоочторду бөлүп жазгыла.

Узун, шаардык, суусуз, балалуу, жайкы, күзгү, атчан, кызылыраак, чополуу, көгүш, арык, сапсары.

6. Тактоочтордун эрежесин эсиңерге түшүргүлө. Төмөнкү тактоочторду катыштырып сүйлөм түзгүлө жана алардын синтаксистик кызматын аныктагыла.

Акырын, кечээ, төмөн, айлап-жылдап, жайды жайлай.

7. « Кыргыз жери» ырын жаттагыла жана обону менен ырдоого даярдангыла.

ЭТИШТИН МАМИЛЕЛЕРИ. НЕГИЗГИ ЖАНА КОШ МАМИЛЕ

Ак калпактын касиети

Байыртадан эле кыргыздар баш кийимди бапестеп, барктап, ага өзгөчө мамиле жасашкан. Алар күн чыкканга чейин турушуп, бети-колун жуушуп, анан калпакка ийилип, эки кол менен алып башына кийип, күндүн чыгышын тосушкан. Андан кийин өзүнө жана башкаларга жакшы тилектерди каалап, өз ишин башташкан.

Ак калпак Ала-Тоонун чокуларын элестетет.

Калпакты тигишинен сөксөк, төрт үч бурчтук келип чыгат. Ал эми бириктирсек, эң кубаттуу сактагыч пайда болот. Бул эң күчтүү энергетикалык канал болуп, космос менен байланыш түзүп, жаман кара күчтөрдөн, көз тийүүдөн сактоочу экранга айланат. Калпактын энергетикалык чекити адамдын төбөсүнө

туш келгендиктен мээнин иштөө режими жана кан басымы жакшырып, күн нурунан сактайт. Терс энергия, каардануу калпактын чокусу аркылуу чыгып кетет. Мындан башка да ал эң күчтүү тумар болуп, дилин, оюн, жүрөгүн таза алып жүргөн адамдардын тагдырын жамандыктан сактап, аларды колдойт.

Чындыгында эле, кыргыз калпагы кандай керемет, кандай жарашыктуу! Ал биздин улуттук жүзүбүз. (М.Т.)

С о з д ү к

баш кийим – бош кийим өзгөчө мамиле - бошқача
муомала

кара күчтөр - қора кучлар дилин - қалбини
керемет - мўъжиза улуттук - миллий
барктап - қадрлаб эң кубаттуу - эңг кучли,
бақувват

тумар – тумор

8. Төмөнкү сөздөрдүн туура айтылышын жана туура жазылышын айтып бергиле.

Түзүлүшү, үч бурчтук, көз тийүү, жүрөк, жарашыктуу, Ала-Тоо, баш кийим, энергетикалык канал, чейин, эң күчтүү, иштөө режими, каардануу, кандай керемет.

9. Сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Ала-Тоо, улуттук, калпак, касиеттүү, жарашыктуу.

Кыймыл - аракеттин сүйлөп жаткан учурда адамдын өзү тарабынан же башка адамдар тарабынан иштелгендигин билдирген грамматикалык категория этиштин мамилелери деп аталат. Кыргыз тилинде этиштин мамилелери бешке бөлүнөт: негизги мамиле, кош мамиле, өздүк мамиле, түюк мамиле жана аркылуу мамиле.

10. Этиш сөз түркүмү кандай суроолорго жооп берерин эсиңерге түшүргүлө жана төмөнкү сөздөрдүн арасынан этиш сөздөрдү таап жазгыла.

Кыргыз, жууп, калпак, чокулары, айланат, чыгып кетет, кубаттуу, төбөсү, сактайт, колдойт, керемет, чекит, жасашкан, кийип, кол менен, айланат, колдойт.

Уңу түрүндө туруп, экинчи жакка буйрук иретинде айтылган этиш негизги мамиле этиштер деп аталат: баркта, кий, элестет.

Кыймыл-аракеттин бир канча адам тарабынан биргелешип аткарылгандыгын көрсөтүүчү этиш сөздөр кош мамиле этиш деп аталат: жазыш, ырдаш, окуш.

11. «Ак калпактын касиети» текстинен негизги жана кош мамиле этиштерди тапкыла.

12. Суроолорго жооп жазгыла.

1. Кыргыз эли баш кийимге кандай мамиле жасаган?
2. Калпактын түзүлүшү эмнелерди элестетет? 3. Калпакты тигишинен сөгүп салсак, эмне пайда болот? 4. Калпактын кандай касиеттери бар?

13. «Ак калпактын касиети» текстин окуп чыгып, мазмунун кыргыз тилинде айтып бергиле. Кыргыздардын улуттук кийимдерин атагыла.

14. Тексттин биринчи абзацын өзбек тилине которгула.

ӨЗДҮК, ТҮЮК ЖАНА АРКЫЛУУ МАМИЛЕЛЕР

Ала-Тоо

Ала-Тоо, айдыңыңа чөмүлөйүн,
Аскаңа арча болуп өрүлөйүн,
Чаалыксаң жүгүндү арт, көтөрөйүн,
Чаңкасаң, жамгыр болуп төгүлөйүн.

Ала-Тоо, бийигиңе сыйынайын,
Алоолуу илебиңе жылынайын.
Кутмандуу кучагыңан айрылганча,
Кырчындай кылыч тийген кыйылайын.

Ала-Тоо, мактанууга көркүм сенсиң,
Ала-Тоо, түгөнбөгөн кенчим сенсиң.
Бардыгын үйрөткөнүң бала кезден,
Бир сырдуу, бир мүнөздүү эрким сенсиң. (Т.Б.)

Сөздүк

кенч - бойлик

кырчын - ёш

чарчасанг - чарчасанг

сыйынайын - сифинайин

15. Төмөнкү сөздөрдү туура айтууга машыккыла.

Айдыңыңа, чөмүлөйүн, өрүлөйүн, кенч мүнөздүү, сөздүү, чаалыксаң, сыйынайын, илебиңе, кутмандуу, эрк, бир сырдуу, бир мүнөздүү, бала кезден, кырчындай.

Кыймыл - аракет иштөөчүнүн өзүнө багытталгандыгын же өзү үчүн иштелгендигин билдирген этиш сөздөр өздүк мамиле этиштер деп аталат: жуун, ойлон, көрүн.

Өздүк мамиле этиштер негизги мамиле этишке - ын мүчөсүнүн жалганышы менен жасалат:

ойло + ын = ойлон.

16. Төмөнкү сөздөргө өздүк мамиленин мүчөсүн жалгап, көчүрүп жазгыла.

Арт, тара, ташы, чеч, ойло, сүйлө.

Кыймыл - аракеттин өзүнөн - өзү иштелгендей маанини түшүндүргөн этиштер туюк мамиле этиштер деп аталат: саалды, оюлду, терилген.

Туюк мамиле этиштер - ыл мүчөсүнүн жардамы менен жасалат: тер + ыл = терил.

17. Этиш сөздөрдү уңгу жана мүчөгө ажыратып, кайсы мамиледе экендигин айтып бергиле.

Көрүн, өрүлдү, мактан, төгүлөт, жамын, камын, жуун, жазылып жатат.

18. Төмөнкү сөздөрдү туюк мамиле этишке айландырып жазгыла.

Бас, тап, жаз, чап, чене, курча, сүйлө, сүйрө.

Кыймыл - аракеттин башка бирөө тарабынан иштелгендигин билдирген этиштер аркылуу мамиле этиштер деп аталат: кетир, алдыр, отургуз.

Аркылуу мамиле этиштер негизги этишке – дыр, гыз, - кыр, - каз, - ар, ыр мүчөлөрүнүн жалганышы менен жасалат: ал+дыр = алдыр, отур+гуз = отургуз.

19. Аркылуу мамиле этиштерди тапкыла, алар кайсы мүчөнүн жардамы менен уюшулгандыгын түшүндүргүлө.

Сыйынайын, бара жатам, көргөз, качыр.

20. Суруолорго жооп бергиле.

1. «Ала-Тоо» ырында эмне жөнүндө сөз болот? 2. Акын туулган жерге болгон сүйүүсүн кантип билдирген? 3. «Бир сырдуу, бир мүнөздүү эрким сенсиң», - деген саптын маанисин кандай түшүнөсүң?

21. «Мекеним-Кыргызстан» деген темада текст түзгүлө. Андагы этиштердин мамилелерине көңүл бургула.

ЭТИШТИН ӨЗГӨЧӨ ФОРМАЛАРЫ. АТООЧТУКТАР

Ишенаалы Арабаев

Ишенаалы Арабаев–кыргыздын туңгуч агартуучуларынан. Ал 1882-жылы Кочкор районунун Күн -Батыш айылында туулган. Алгачкы билимди айылдык мектептен алган. 1900 -1910-жылдары кыргыз айылдарында мугалим болуп иштеген. Андан кийин Оренбург шаарындагы «Медресе Кусейниядан», Уфадагы «Медресе Талиядан» окуган. Молдо Кылычтын «Зилзала» поэмасын Казан шаарынан басмадан чыгарган.

Кыргыз, казак балдарына арнап «Алиппе жаки төтө окуу» аттуу туңгуч окуу китебин Б.Сарсакеев экөөлөп жазган. Бул тунгуч окуу китеби кыргыз, казак жаштарынын кат таанып, билим алышына чоң салым кошкон.

Эл арасында мугалим болуп иштеп жүрүп, элдик оозеки чыгармаларды жыйнаган.

1924- жылы кыргыздын туңгуч алфавитин түзүп, «Кыргыз алиппесин» жазган. Ошондой эле кыргыздын туңгуч газетасы «Эркин Тоону» уюштурууга катышкан. (КСЭ).

Сөздүк

туңгуч – тўнғич, дастлабки
элдик оозеки чыгармалар – халқ оғзаки ижоди
мугалим - ўқитувчи
кат таанып - савод чиқариб

22. Жаңы сөздөрдүн туура жазылышына жана туура айтылышына көңүл бургула.

Туңгуч, кичинекей, алиппе, элдик оозеки чыгармалар, агартуучу.

Этиштик да, атоочтук да касиетке ээ болуп, кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөткөн сөздөр атоочтуктар деп аталат: барган, келер, турбас, келүүчү.

Атоочтуктар: -ган, -ар, -оочу, -уучу мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалат: ук + ган = уккан.

Сүйлөм ичинде атоочтук тарабынан аныкталган сөз түшүрүлүп айтылышы мүмкүн. Анда атоочтук ошол сөздүн ордуна заттык мааниде колдонулат: көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет.

Сүйлөмдө «адам» деген сөз түшүрүлүп айтылды.

Атоочтук этиш сыяктуу чакты жана кыймыл-аракетти билдирет:

*Бул дүйнөгө келген кезде жаңыдан,
Эң биринчи эне сүтүн эмгенбиз.*

23. Сөздөргө атоочтуктардын мүчөлөрүн жалгап, көчүрүп жазгыла.

Бар, иште, укта, сүйлө, чөк, кубатта, жыйна.

24. Жогорудагы тексттен атоочтуктарды таап, аларды уңгу жана мүчөлөргө ажыраткыла.

25. Сөздөрдү жана сөз айкаштарын катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Күн-Батыш айылы, билим, салым кошкон, уюштуруу, «Эркин-Тоо» газетасы, алиппе, туңгуч, «Медресе Талия», мугалим.

26. Суроолорго жооп бергиле.

1. И. Арабаев ким болгон?
2. Ал качан, кайсы жерде төрөлгөн?
3. Алгачки билимди кайдан алган?
4. 1900-1910- жылдары кайда иштеген?
5. Кыргыздын туңгуч алфавитин ким түзгөн?
6. Кыргыздын туңгуч газетасынын атын атагыла.
7. «Эркин -Тоо» газетасы азыр кандай аталат?

27. Текстти окуп, мазмунун кыргызча айтып бергиле.

28. «Ишенаалы Арабаев» тексти боюнча төмөнкү суроолорго жооп бергиле.

1. Тексттин темасы анын мазмунуна жооп береби?
2. Медресе деген эмне? Анда кимдер окуйт? Кыргызстанда азыр медреселер барбы?
3. И.Арабаев Оренбург жана Уфа шаарларында окуган. Ал мезгилде Кыргызстанда окуу жайлары жок беле?
- 4.»Поэма» деген сөздүн маанисин айтып бер.
5. «Туңгуч» деген сөздүн синонимдерин айтып бер.

29. Тексттин биринчи абзацын өзбек тилине которгула.

ЧАКЧЫЛДАР

Токойдогу күз

...Арстанбап аймагындагы аралаш жемиштүү жаңгак токойлору кандай укмуш! Кош кучак жеткис жаңгак жыгачтары жарым тонна, бир тоннага жеткире түшүм көтөрүп, асман тиреп, сыймыктуу каалгыйт. Карап туруп март өмүрүнө, карлыкпас кубатына суктанбаска чара жок. Жылга –жыбыт дебей жашыл шак чүмкөнүп, дүм түшөт. Бир бийик дөбөгө чыгып, төмөн карай көз жүгүртсөң, жылганын тескей тараптары кара көрпө сыңары түрмөктөлө кочкулданып, жаңгак токою жылчыксыз уюп калган.

Үстүнөн такыя кайытсаң, жерге түшөр эмес. Ал эми күнгөй бет тараптарда тырмыша топ алмалар, алчалар, долоно, ак чечектер бирин-бири түртүшө атаандаша жарышып чыгышкан.

Күздүн кирип келгенине карабастан, токой ичи көк жыттанат, ным жыттанат. Жылга сайын көз жаштай тунук булак суулары төмөн көздөй шылдырап, өзүнчө бир назик музыка болуп угулат.

Дүйнөдө теңдеши жок бул аралаш жемиштүү кыргыз токоюнун күрдөөлдүү күзү өзүнчө бир жомоктогу бейиш, өзүнчө бир романтика! (Ш.А.).

С о з д ү к

жаңгак – ёнгоқ
күрдөөлдүү - баракали
булак суулары – булоқ сувлари
бейиш – жаннат
төмөн - қуйи

30. Жаңы сөздөрдүн туура айтылышына жана жазылышына көңүл бургула.

Жаңгак, каалгыса, такыя, жемиштүү, жылга-жыбыт, күрдөөлдүү, долоно, ак чечек, теңдеши жок, жыттанат, такыя.

31. Төмөнкү сөздөрдү жана сөз айкаштарын катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Арстанбап, күрдөөлдүү күз, жаңгак токойлору, ак чечек, долоно.

Жакты жана чакты көрсөтпөй туруп, негизги этиштин кошумча кыймыл – аракетин билдирген этиштин өзгөчө формасы чакчылдар деп аталат: келип, бармайынча.

Чакчылдыр этишке - а, - е, - й, - ып, - ганча, - гыча, - майынча мүчөлөрүнүн уланышы менен жасалат: баитал + майынча = баиталмайынча.

32. Текстти окуп чыгып, чакчылдар катышкан сүйлөмдөрдү тапкыла.

33. Тексттин мазмунун кыргызча айтып бергиле. Өзүңөр жашаган жериңердеги күзгү көрүнүштү сүрөттөп жазгыла.

34. Суроолорго жооп бергиле.

1. Текстте кайсы аймактагы токой жөнүндө сөз болуп жатат?
2. Арстанбап аймагындагы жаңгак токоюнун жылдын кайсы мезгилиндеги көрүнүшү сүрөттөлгөн?
3. Токойдо жаңгактан башка дагы кандай жемиш дарактары өсөт?
4. Кыргыз токоюнун күзү кандай бааланып жатат?
5. Жаңгак токойлору Кыргызстандын дагы кайсы жерлеринде бар ?

35. Тексттин биринчи абзацын өзбек тилине которгула. «Жоомарт күз» деген темада текст түзгүлө.

36. Тексттин мазмунун өзбек тилинде айтып бергиле.

КЫЙМЫЛАТООЧТОР

Кыргыздын Таластагы улуу тою

1992- жылы Кыргыз Республикасынын Президенти «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын белгилөө жөнүндөгү указга кол койгон. ЮНЕСКО 1995- жылды «Манас» жылы деп жарыялаган. Ошол күндөн тартып кыргызды дүйнөгө даназалай турган тойду өткөрүүгө даярдыктар көрүлө баштаган.

1995- жылдын 25-августунан 31- августуна чейин «Манас» эпосунун миң жылдыгына арналган улуу маараке өткөрүлдү. Бул күндөрү бүткүл Кыргызстан улуу рухтун деми, анын куттуу шарапаты астында жаркын маанайда болду.

Кыргыз жергесине дүйнөнүн көптөгөн мамлекеттеринен меймандар, туристтер жана өкмөттүк делегациялар келишти.

Алгач 25- августта Бишкектин түштүк бөлүгүндө курулган «Манастын айылы» мемориалдык – этнографиялык комплекси ачылды. Тойдун негизги бөлүгү Манас баатыр жердеген кең Таласта улантылды.

Дүйнөнүн туш тарабынан келген меймандар Таласка келип, коноктор үчүн атайын тигилген боз үйлөрдөн орун алышты. Беш күн бою кыргыз элинин меймандостугун, эзелтен ушул күнгө кут коштоп келген каада-салтын, маданиятын, өнөрүн жана улуттук оюндарын көрүштү.

«Манас» эпосунун сюжети боюнча коюлган театр-лаштырылган оюн меймандардын көз алдына кыргыз элинин байыркы турмушун, оомал-төкмөл тагдырын жана Манас баатырдын эрдиктерин тартуулады.

Сөздүк

кызуу даярдыктар - қизғин тайёргарликлар
түштүк бөлүгүндө - жанубий томонида
коноктор - меҳмонлар
өнөрүн - ҳунарини
меймандостук - меҳмондўстлик
улуттук оюндарын - миллий ўйинларини

37. Сөздөрдү жана сөз айкаштарын туура айтууга жана жазууга көнүккүлө.

«Манас» эпосу, маараке, куттуу, Талас, каада –салт, эрдик, көз алдында, байыркы, турмуштун, оомал-төкмөл, баатырдын эрдиктерин.

38. Төмөнкү сөздөрдү жана сөз айкаштарын катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Талас, улуттук оюндар, байыркы, даңазалоо.

Кыймыл- аракеттин атын билдирген, жөндөмө жана таандык мүчөлөр менен өзгөргөн этиштин өзгөчө формасы кыймыл атооч деп аталат: күлмөк.

Кыймыл атоочтор –оо, - уу, - мак, - май мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалат: бар + уу + баруу, кел + мак = келмек.

39. Жогорудагы тексттен кыймыл атоочтор катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

40. Текстти окуп, мазмунун кыргызча айтып бергиле.

41. Тексттин 4 - жана 5 - абзацтарын өзбек тилине которгула.

42. Төмөнкү сөздөргө кыймыл атоочторду уюштуруучу мүчөлөрдү улап, көчүрүп жазгыла.

Оку, кес, кел, тап, жолук, сүйлөш, тартыш, чеч, талкуула.

43. Суруолорго жооп бергиле.

1. Эпостун 1000 жылдыгын белгилөө жөнүндөгү указга качан кол коюлган?

2. Кайсы жыл «Манас жылы» деп жарыяланган?

3. Эпостун миң жылдык мааракеси качан өткөрүлдү?

4. Кыргыз жергесине кимдер келишти?

5. Тойго келген коноктор эмнелерге күбө болушту?

6. Өкмөттүк делегация деген эмне? Ага кимдер кирет?

7. «Түштүк» деген сөзгө карама-каршы маанилеш сөздү белгиле.

8. «Кут коштоп келген» деген сөз айкашынын маанисин чечмелеп бер.

9. «Маараке» деген сөзгө маанилеш сөздү белгиле.

10. Тексттин темасы анын мазмунуна жооп береби? Оюңду далилде.

ЭТИШТИН ӨЗГӨЧӨ ФОРМАЛАРЫНЫН ЖАЗЫЛЫШЫ

Түшүм майрамы

Кыргыз эли эзелтеден бери күркүрөгөн күз айларында түшүм майрамын өткөрүшөт. Аны «чеч кор» деп аташкан.

Кыргыз эли Борбордук Азиянын башка элдериндей эле мол түшүмдүн ыйык ээси Баба Дыйкан, ал эми молчулукту, кененчиликти, ийгиликти жана жакшылыкты берген Кыдыр Ата деп эсептешкен.

Майрам күнү кырманда иштегендер таза кийинишкен. Тазалык жана иреттүүлүк өкүм сүрүш үчүн байыртадан бери келе жаткан ыйык каада-салттарды колдонуу талап кылынган. От чыгып кетпесин деп кырманга жакын жерге от жактырышпаган. Дан ным тартып калбасын деп суу да коюлбаган.

Адегенде кыrmандын ээси додолонган кызылдын үстүнө чыгып, чен идиш менен так ортосунан сузуп алып, үйүлгөн кызылды тегерете, чууртуп сээп чыккан. Андан кийин ал келме келтирип, жыгач күрөктү колуна алат да, анын сабы менен үйүлгөн дандын орто ченинен оң жагын көздөй туурасынан тегерете чийип чыгат. Кызылдын ээси жетим-жесирлерге табак

толтура сузуп берет. Андан кийин кырманга кан чачуу ырымы болот. Бул үчүн бир жандыкты курмандыкка чалышкан. Канын кырманга чачышып, кызылга сайылган күрөк, айры, шыпыргыга сүртүшкөн. Этин ошол жерде бышырып, кошуна-колоңдорду чакырышып жешкен.

Ырым -жырымдар бүткөндөн кийин данды түнү бою кырманда калтырышкан. Эртеси эрте менен үйлөрүнө ташып кетишкен.

С о з д ү к

түшүм - ҳосил

күрөк - курак

шыпыргы - супурги

эт - гүшт

кырман - хирмон

ыйык - муқаддас

майрам - байрам

айры – бешилик

44. Жаңы сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын айтылышына жана жазылышына көңүл бургула.

Эзелтен, күркүрөгөн, түшүм майрамы, чеч кор, ыйык ээси, мол түшүм, кырман, иреттүүлүк, күрөк, түнү бою.

45. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Баба Дыйкан, Кыдыр Ата, кырман, түшүм, майрам, кененчилик, этин, сүртүшкөн, ташыган.

46. Текстти үн чыгырып окугула. Мазмунун кыргызча айтып бергиле.

47. Тексттен этиштин өзгөчө формалары катышкан үч сүйлөмдү көчүрүп жазгыла. Алардын кайсы мүчөнүн жардамы менен уюшулгандыгына жана жазылышына көңүл бургула.

48. Суроолорго жооп бергиле.

1. Түшүм майрамы эмне деп аталган?

2. Майрамга дыйкандар кандай даярданган?

3. Түшүм майрамында аткарылуучу каада- салттарды ата. Алардын аткарылышын айтып бер.

4. Баба Дыйканга жана Кыдыр Атага дыйкандар эмне үчүн сыйынышкан?

5. Дыйкандар эмне үчүн түшүм майрамында курмандык чалышкан?

6. Эмне үчүн дыйкан жетим-жесирлерге табак толтура эгин сузуп берген?

7. «Сап» деген сөздүн маанисин айтып бер. Бул сөздүн канча мааниси бар?

8. «От чыгып кетпесин» деген сөз айкашынын маанисин кандай түшүндүң? Туруктуу сөз айкаштарынан дагы билесиңби?

9. Тексттеги «кызыл» деген сөзгө маанилеш сөз тап.

10. «Түн» деген сөзгө карама-каршы маанилеш сөз барбы? Болсо атап бер жана аны катыштырып сүйлөм түз.

49. Тексттин төртүнчү абзацын өзбек тилине которгула.

50. Көп чекиттердин ордун толуктап, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. Күз айларында кыргыз эли... майрамын белгилейт.

2. Кызылдын ээси табак толтура... сузуп, жетим – жесирлерге берет.

3. Эгинди түнү бою... ташташкан.

51. Этиштин өзгөчө формалары кандай жазыларын айтып бергиле.

Төмөнкү суроолорго жооп бергиле.

1. Негизги этиш менен көмөкчү этишти катыштырып сүйлөм түзгүлө. Алар кандай жазылат?

2. «Чакчыл этиш + көмөкчү этиш» моделине мисалдар келтиргиле.

3. Кыймыл атооч жана андан кийин келген көмөкчү сөз кандай жазылат?

4. Атоочтуктар жана алардан кийин келген зат атооч сөз кандай жазылат?

52. Төмөнкү сөздөр этиштин кайсы формалары экендигин аныктагыла жана топтоштуруп жазгыла. Аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Барган, келе, чуркап, чуркоо, күлүүчү, келгенче, келер, ойлоо, келмек, укмак, баргыча, бармак, ойлобос, укмайынча.

ЭТИШТИН ӨЗГӨЧӨ ФОРМАЛАРЫНЫН СИНТАКСИСТИК КЫЗМАТЫ

Иса Ахунбаев

Иса Ахунбаев - көрүнүктүү хирург. Ал 1908-жылы Ысык-Көл областынын Тору-Айгыр кыштагында төрөлгөн. 1935-жылы Орто Азия медицина институтун аяктап, жалпы хирургия кафедрасында ассистент болуп иштеген. Андан соң медициналык институттун директору, Кыргыз илимдер академиясынын президенти болуп шайланган.

Иса Ахунбаевдин илимий изилдөөлөрү балдардын сокур ичеги, эндемиялык богок, эхинококкоз, жүрөк ооруларына арналган. Анын демилгеси менен республикалык клиникалык ооруканада көкүрөк хирургия бөлүмү уюштурулган.

«Шокторду классификациялоо жөнүндө» жана «Калапсу шогунун очерки» деген монографиялары үчүн И. Ахунбаевге республиканын илим боюнча мамлекеттик сыйлыгы ыйгарылган.

Иса Ахунбаев медицина илимдеринин 28 кандидатын, 5 докторун даярдаган. Ал бир нече жолу эл аралык илимий жана коомдук форумдарга, хирургиялык конгресстерге катышкан. Австрия, Греция, Индия, Канада жана Франция өндүү мамлекеттерге барып, илимий докладдарды окуган. Кыргыз медицинасынын атасы, профессор И.А. Ахунбаевдин улуттук медицинадагы зор жетишкендиги – анын биринчилерден болуп адам жүрөгүнө операция жасашы. (КСЭ.).

Сөздүк

көрүнүктүү - таникли
ыйгарылган - берилган
жүрөк оорулары - юрак хасталиклари
демилге - ташаббус
жетишкендиги - муваффақияти
төрөлгөн - туғилган

53. Тексттеги жаңы сөздөрдү таап жазгыла. Алардын туура айтылышына жана жазылышына көңүл бургула.

Атоочтуктар сүйлөм ичинде баяндоочтун, бышыктоочтун, толуктоочтун, аныктоочтун милдетин аткарат: Жаш жигиттин уялганы-өлгөнү (баяндооч). Отурган карыя сөзүн бүттү (аныктооч). Нурчүрөк таң атар маалда жолго чыкты. (Таң атаар маалда - бышыктооч). Эмилдин баратканын эч ким сезген жок (толуктооч).

Чакчылдар сүйлөмдө баяндоочтун жана бышыктоочтун милдетин аткарат. Күн кызырып чыкса, элиңди жоо чапкандай күйүн (бышыктооч).

Кыймыл атоочтор сүйлөм ичинде ээнин, толуктоочтун жана бышыктоочтун милдетин аткарат. Ээрде олтурушу кыт куйгандай бекем (ээ). Өткөндөгү окуядан кеп салууну жакшы көрөт (толуктооч). Эгин - тегинин жыйнаштырууга келди (бышыктооч).

54. Тексттен этиштин өзгөчө формаларын таап, экиден сүйлөм түзгүлө.

55. Текстти окуп чыгып, мазмунун кыргызча айтып бергиле.

56. Суроолорго жооп бергиле.

1. И. Ахунбаев ким болгон?

2. Ал качан, кайсы жерде төрөлгөн?

3. Анын илимий изилдөөлөрү эмнеге арналган?

4. Кайсы эмгектери үчүн ага мамлекеттик сыйлык бийгирилген?

5. Анын жетишкендиги деп эмнени айтууга болот?

6. Дагы кайсы белгилүү врачтарды билесиңер?

57. Тексттен сан атоочторду таап, маанисине карай бөлүштүргүлө.

58. Көп чекиттердин ордуна керектүү сөздөрдү коюп, сүйлөмдөрдү окугула.

1. ... кыргыз медицинасынын атасы деп атоого болот?

2. Анын илимий изилдөөлөрү көбүнчө ... ооруларына арналган. 3. Тору-Айгыр ... Ысык-Көл областында жайгашкан.

59. Тексттеги энчилүү аттарды топтоштуруп жазгыла жана алардын жазылуу өзгөчөлүгүнө көңүл бургула.

60. Тексттен этиштин формалары катышкан сүйлөмдөрдү таап, аларга синтаксистик талдоо жүргүзүлө.

61. Этиштин формалары сүйлөмдүн кайсы мүчөлөрүнүн милдетин аткарат? Оюнарды мисалдар менен далилдегиле.

КАЙТАЛОО

Кенди иштетүү

... Археологиялык казуулардан улам табылган кендер, андагы шаймандар кыргыз элинин кен байлыктарды эзелтен эле кеңири пайдалангандыгынан кабар берет. Кен ишканалары биздин заманга чейинки II кылымда эле маалым болгон. Ошондо эле сымап, жез, сурма коргошун, алтын, күмүш өндүрүлгөн. Буга Талас тоо кыркаларындагы, Сары- Жаз, Ак-Түз, Чоң-Кемин, Боом, Талды-Булак жана Канигүт оңдүү жерлердеги кен калдыктары күбө. Алардын баары монгол баскынчыларынын тушунда жок кылынган.

Кыргыз элинде жаратылыш байлыктарына кызыккан, табигый «геолог» аталган адамдар көп кездешкен. Жумгалда Чыйбыл деген киши XIX кылымдын аягында Ак-Күл, Дүңгүрөмө, Кара-Кечедеги таш көмүрдү отун катары пайдаланууну элге жайылткан. Ошондой эле адамдарга тери ашатканга керектүү минерал заттарды, ок куюга коргошунду пайдаланганды үйрөткөн.

Демек, биз азыр « геология» деп атаган илим биздин ата-бабаларыбыздан бери келе жаткан илим десек болот.

Жергебиздеги кен байлыктар тууралуу чыгыштын улуу инсандары Абу Али ибн - Сина жана Берунилер жазып калтырышкан. (Куд. Ж.)

Сөздүк

шаймандар – асбоблар

жез - мис

чыгыш - шарк

улуу - буюк, улуф

алтын - тилла

тери ашатуу – тери ошлаш

илим - илм

демек - демак

62. Төмөнкү сөздөрдүн туура айтылышына жана жазылышына көңүл бургула.

Кен, күмүш, алтын, Боом, илим, коргошун, инсандар, шаймандар, тери, Сары-Жаз, Ак-Түз, Чон-Кемин, Канигүт, Ак-Күл.

63. Сөздөрдү уңгу жана мүчөгө ажыратып жазгыла. Кайсы мамилени уюштуруучу мүчө экендигин аныктагыла. Этиштин мамилелерин эсиңерге түшүргүлө.

Табылган, жок кылынган, жайылткан, калтырышкан, айтылып келет.

64. Жогорудагы тексттен кыймыл атоочтор, атоочтуктар жана чакчылдар катышкан сүйлөмдөрдү окугула. Алардын кайсы мүчөлөр аркылуу уюшулгандыгын жана синтаксистик кызматын түшүндүрүп бергиле.

65. Текстти окуп чыгып, негизги мазмунун кыргызча айтып бергиле. Тексттин ар бир абзацына ат койгула.

66. Суроолорго жооп бергиле.

1. Археологиялык казуулардан улам эмне маалым болду? 2. Кыргызстанда кандай кендер өндүрүлгөн? 3. Кен ишканалары кимдер тарабынан жок кылынган? 4. Табыгый «геолог» деп кандай адамдарды атоого болот? 5. Чыйбыл эмне себептен «геолог» деп аталып калган? 6. Биздин жердин кен байлыктары тууралуу кимдер жазып калтырышкан?

67. Тексттин биринчи абзацын өзбек тилине которгула.

68. Азыркы учурда биздин өлкөбүздө казылып жаткан кен байлыктар тууралуу айтып бергиле.

69. Төмөнкү суроолорго жооп бергиле.

1. Археология эмне жөнүндөгү илим?

2. Кыргызстанда жаратылыш байлыктарынан эмнелер казып алынат?

3. Кара-Кечедеги көмүр азыр казылабы? Ал жерге чейин темир жол куруу иши жүрүп жатабы?

4. Кадамжай жана Айдеркенде кайсы кендер иштетилет?

5. Кум-Төр жөнүндө билгениңерди айтып бергиле?

6. Кашкар-Жалал-Абад темир жолу эмне үчүн Арпа өрөөнү аркылуу курулат?

7. Геология эмне жөнүндөгү илим? Геолог каерде иштейт?

8. Абу Али ибн -Сина жана Берунилер жөнүндө эмнелерди билесиң?

9. Кыргыз геологдорунан кимдерди билесиң?

10. «Кыргыз ССРи энциклопедиясы» боюнча экскурсияга чыккыла. Өзүңөр жашаган райондогу жана областтагы кен байлыктары жөнүндөгү маалыматтарды кыскача жазып алгыла. Кыргызстанда кайсы кен өнүккөндүгүн жана келечектүү экендигин айтып бергиле.

КАЙТАЛООҮЧҮН СУРООЛОР

1. Этиш деген эмне? Ал кандай суроолорго жооп берет?
2. Этиш сөздөрдүн маанилерин айтып бергиле.
3. Кош мамиленин эрежесин, уюштуруучу мүчөсү кайсы экендигин айткыла?
4. Өздүк мамиле деген эмне? Ал кайсы мүчөлөр аркылуу жасалат?
5. Туяк мамиленин эрежесин айткыла.
6. Аркылуу мамиле деген эмне? Ал кайсы мүчөлөр менен жасалат?
7. Этиштин өзгөчө формалары кайсылар?
8. Чакчылдар деп эмнени айтабыз?
9. Чакчылдарды уюштуруучу мүчөлөрдү атагыла.
10. Чакчылдар сүйлөмдө кандай синтаксистик милдет аткарат?
11. Атоочтук деген эмне?
12. Ал сүйлөмдө кандай милдет аткарат?
13. Атоочтуктун мүчөлөрүн айткыла.
14. Кыймыл атооч деген эмне?
15. Анын синтаксистик кызматы жөнүндө эмне билесиңер?
16. Кыймыл атоочту кайсы мүчөлөр уюштурат?
17. Этиштин өзгөчө формаларынын атоочтук жана этиштик белгилерин айтып бергиле.
18. Этиштер түзүлүшү боюнча кандай болуп бөлүнөт?
19. Татаал этиштердин жазылышын айтып бергиле.
20. Этиштер жөнүндө дагы эмнелерди билесиңер?
21. Биринчи чейректе үйрөнүлгөн тексттерде кездешкен адам аттарынын сөздүгүн түзгүлө.
22. Тексттерде кездешкен жер-суу аттарынын орфографиялык сөздүгүн түзгүлө.

II ЧЕЙРЕК

КАЙТАЛОО

Муратаалы Күрөңкеев

Муратаалы – залкар музыкант. Нукура элдик көркөм өнөрдүн кайталангыс устаты, күүнүн атасы болгон. Кыргыздын улуттук музыкалык аспаптарынын бардыгында ойной билген. Комуз, кыл кыяк, чоор, сурнай, кернейлерди өзү жасаган.

Анын «Кичинекей шыңгырама», «Кыз кербез», «Тулпардын күүсү», «Байге» сыяктуу элүүдөн ашык күүсү нотага түшүрүлүп, кыргыз музыкасынын алтын фондусунда сакталып турат. Улуу музыканттын өзү өлсө да, ысымы өчпөйт. Анын чыгармалары улуттук маданиятыбыздын көрөңгөсүн байытып, кылымдан-кылымга жашай бермекчи.

Бишкектеги музыкалык - хореографиялык окуу жайына анын ысымы берилип, эстелиги орнотулган. Ошол окуу жайдын мыкты окуучулары үчүн Муратаалы атындагы стипендия белгиленген. Борбор калаабыздагы башкы көчөлөрдүн бири анын ысымын алып жүрөт. Биз улуу музыкант Муратаалы атабыз менен сыймыктанабыз.

Сөздүк

нукура - хақиқий

ысымы - исми

күү - оҳанг

борбор калаа - пойтахт

шаҳар

окуу жайы- ўкув юрти

байге - соврин

улуу - машҳур, буюк

мурас - мерос

кайталангыс - тенги йўқ

эстелиги - ҳайкали,

ёдгорлиги

70. Жаңы сөздөрдүн туура айтылышына жана жазылышына көңүл бургула.

Муратаалы, залкар, нукура, өнөр, күү, кыл кыяк, сурнай, керней, мурас, «Кичинекей шыңгырама», «Кыз кербез», «Тулпардын күүсү», «Байге», улуттук, көрөңгө, калаа.

71. Этиштин мамилелерин, алардын эрежесин эсиңерге түшүргүлө. Текстти окуп чыгып, мамиле этиштерди тапкыла жана анын кайсы мамиледе экендигин аныктагыла.

72. Текстти үн чыгарып окугула. Мазмунун кыргызча айтып бергиле.

73. Төмөнкү сөздөрдү жана сөз айкаштарын катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Комуз, кыл кыяк, чоор, алтын фонду, күү, окуу жайы, борбор калаабызда.

74. Этиштин өзгөчө формалары катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, аларга синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.

75. Кыймыл атоочтордун эрежесин, аны уюштуруучу мүчөлөрдү эсиңерге түшүргүлө. Төмөндө берилген сөздөргө кыймыл атоочтун мүчөлөрүн улагыла жана аларды катыштырып жай, суроолуу жана илептүү сүйлөм түзгүлө.

Сакта, ойно, белгиле, сүйлөш, бер.

76. Тексттин биринчи абзацын өзбек тилине которгула.

77. Көп чекиттердин ордун керектүү сөздөр менен толуктап, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. Муратаалы Курөңкеев улуттук музыкалык ... бардыгында ойнор билген. 2. Бишкектеги ... окуу жайына анын ысымы берилген. 3. Борбор калаабыздагы башкы көчөлөрдүн бири ... ысымын алып жүрөт.

78. Суроолорго жооп бергиле жана тапшырмаларды аткаргыла.

1. «Залкар музыкант» дегенди кандай түшүнөсүң?

2. Элдик музыкалык көркөм өнөргө эмнелерди кошууга болот? Кыяк ойноо өнөрү киреби?

3. «Музыканы нотага түшүрүү» дегенди кандай түшүнүүгө болот? Музыкадан башка нерсе нотага түшүрүлөбү?

4. Музыкалык - хореографиялык окуу жайларында кимдер окуйт? Алар кандай кесипке ээ болушат?

5. Муратаалы Курөңкеевдин өмүр баянын кыскача жазып келгиле.

СЫРДЫК СӨЗДӨР

... Каркырадан батышты көздөй жүрүп, токой аралап, Кызыл-Кыядан ашып түшө келгенде, бет маңдайдан мелмилдеген Ысык-Көл көрүндү.

Тегерете чоң-кичине суулар салаалап куюп, ортодо жай толкуп көл жатат. Жээгине барышса, балыгы бетин бербейт. Дүргүп үркүп кетип, кайра жамырап келип, титереп калкып турушат. Манас аттан түшүп, көл суусуна жүзүн чайды, кылаалап көпкө жүрдү. Дыйканчылык кылып калган эмеспи, жээктен окчунураак барып, жер чукуса карыш бою кара топурак.

-Жаныбарым Ыйык-Көл, жер соорусу турбайбы? Мындай сулуу көл болбос, чиркин! Жердей турган жер экен, бирок, аттиң, тегереги чылк аскалуу тоо экен, жоо камап кирсе, эл кантет, көлгө кире качабы? (А.Ж.).

Сөздүк

батышты - ғарбни	бет маңдайынан - рўпарадан
жүзүн чайды - юзини ювди	кылаа - соҳил
жээктен - соҳилдан	жер сорусу - энг гўзал жой
окчунураак - йироқроқ	балыгы - балиғи
жоо - ёв, ағёр	дыйканчылык - деҳқончилик
титиреп - титраб	

79. Жаңы сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын туура айтылышын жана жазылышын эсинерге туткула.

Мелмилдеген, ак чардак, жээктен, аскалуу, жоо, дүргүп үркүп, кылаалап жүрүү, окчун барып, карыш бою, жаныбарым, Ыйык-Көл, жер соорусу, чиркин, жердей турган жер, аскалуу.

Адамдын ички сезимин (кубануу, таң калуу, кайгыруу, чочуп кетүү, ырахаттануу ж.б.) жана айбандарга карата эрктик мамилесин билдирген сөздөр сырдык сөздөр деп аталат: эх, бах, чиркин.

80. Жогорку тексттен сырдык сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, маанисине карай ажыраткыла.

81. Текстти үн чыгарып окугула. Мазмунун кыргызча айтып бергиле.

82. Суроолорго жооп бергиле.

1. Кызыл-Кыядан ашып түшө келгенде эмнени көрүштү?

2. Көл алыстан кандай көрүндү?

3. Жээгине барганда эмнеге күбө болушту?

4. Манас аттан эмне үчүн түштү?

5. Көлдүн кооздугу тууралуу Манас кандай сезимин билдирди?

83. Төмөнкү сөздөрдү таяныч катары пайдаланып, сырдык сөздөрү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

84. Ысык –Көл, мелмилдеген, сулуу, аскалуу, кара топурак.

85. Тексттин экинчи абзацын өзбек тилине которгула.

86. Көп чекиттердин ордуна керектүү сөздөрдү коюп, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. ...аттан түшүп жүзүн сууга чайды. 2. Жаныбарым ..., мындай сулуу көл болбос! 3. ..., тегереги чылк аскалуу тоо экен.

87. Суроолорго жооп бергиле жана тапшырмаларды аткаргыла.

1. «Батышты» деген сөзгө карама-каршы маанилеш сөздү ата.

2. «Көздөй» деген сөзгө маанилеш сөздү ата.

3. «Чоң - кичине» деген сөз эмне үчүн дефис менен жазылды?

4. «Жээгине барышса, балыгы бетин бербейт» деген сүйлөмдөгү ойду кандай түшүнөсүн?

5. Монолог деген эмне? Тексттин үчүнчү абзацын монолог деп атаса болобу?

6. Манас көлдү касиеттүү нерсе катары кабыл алып, ага кайрылды. Бул ойду кайсы абзацтын мазмуну боюнча далилдесе болот?

7. Көл Ысык-Көл жана Ыйык-Көл деп эки түрдүү аталып жатканын түшүндүрүп бер.

8. Кызыл-Кыя, Ысык-Көл, Каркыра, Манас, Ыйык-Көл деген сөздөр кандай энчилүү аттар? Бул сөздөрдүн жазылышын түшүндүрүп бер.

9. Текстке тема кой.

10. Кыргызстандагы көлдөрдү ата.

АЙБАНАТТАРГА КАРАТА АЙТЫЛУУЧУ СЫРДЫК СӨЗДӨР

- Айнанайын, уйчуманым! Ушул сенин мал айдаганыңды! – деп, Канымгүл баласын жыттагылап удаа-удаа өпкүлөйт. Согончогуна түшкөн узун көйнөгүнүн этегин булактата чайпалып баскан Канымгүл божурап келе жаты. – Айда, садагаң болоюн, айда... Чыбык менен ур. Өш, муну кара, жүгөрүгө ат койгону турат! Өш десе! Айнанайын, мен азыр уйду саайм, сүт ичесиңби, Токон?

Так ошол убакытта көчөдөгү уюлгуп жаткан чаңдын ичинен биратчан чыга келди. Анын атка миниши башкача. Аба үп болуп турганына карабастан, үстүндө жаан-чачындан өңү өчүп бозорган плащ. (Ч.А.)

Сөздүк

көйнөк - күйлак	жүгөрүгө - маккажүхорига
баласын - боласини	чыбык - бутоғ, новда
чаңдын ичинен - чанг	
орасидан	согончугуна - товонига
көйнөгүнүн этегин - күйлагининг этагини	
уй саайм - сигир соғаман	
уйчуманым - подачим	
жаан-чачындан - ёғин - сочиндан	

88. Төмөнкү сөздөрдү туура айтууга жана жазууга үйрөнгүлө.

Канымгүл, удаа-удаа, согончогу, жүгөрү, саайм, уюлгуп жаткан, үп, аба, жаан –чачын.

89. Текстти окуп чыгып, ички сезимди билдирген сырдык сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү тапкыла.

Айбанаттарга карата болгон эрктик мамилени билдирген (чакыруу, жоошутуу, айдоо) сөздөр айбанаттарга карата айтылуучу сырдык сөздөр деп аталат: кыруу - кыруу, күчү - күчү.

90. Тексттен айбанаттарга карата айтылуучу сырдык сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Кайсы айбанатка карата айтылган сөз экендигин түшүндүргүлө.

91. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.
Токон, сүт, бозоргон.

92. Айбанаттарга карата колдонулган сырдык сөздөрдү графага жазгыла.

Жаныбарлардын аты	Чакырганда	Кетиргенде
Тоок	тү -тү	күш
Ит		
Уй		
Кой		
Эчки		
Жылкы		

93. Тексттин мазмунун кыргызча айтып бергиле.

94. Кыргыз тилиндеги кубануу, таң калуу, өкүнүү сезимдерин билдирген сырдык сөздөрдү атагыла. Аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

СЫРДЫК СӨЗДӨРДҮН АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

... Жоролор жабыла көтөрүп, Манасты сарайга алып кирип кетишти. Манас жарааттан мурун найза уусунан катуу жыгылды. Алманбет жаткан жайынан көчүп, Манастын үстүндө, күндүртүндүр билген өнөрүн жасап, ар дайым кашында.

- ...Ээ, айкөлүм, түгөйүм, эрдигиң бар, эсиң жок! Жылгындуу Кең -Көл, кең Таласта жүргөнсүп, ушундай да абайсыз жан болосуңбу, катыгүн! Манасым барда, мен кытай эмес кылымды

чабам дечү элем. Береним Манас турганда өлүм жок мага дечү элем. Эми тегерегибиз бүт душман, сен жаралуу жатасың.

Аттиң ай, аттиң! Хан сарайында хан өзү гана турсун деп, мен неге бөлүнүп жай күттүм экен?! –деп сыздаган баатыр Алмамбеттин ителгидей эки көзүнөн эки тамчы жаш түштү. (А.Ж.).

Сөздүк

жоролор - ошналар	жарааттан - жароҳатдан
уусунан - захридан	эки көзүнөн – икки кўзидан
өнөрүн - хунарини	жаткан жайынан – ётган жойидан
абайсыз - эҳтиётсиз	сыздаган - ғамга богган
эки тамчы - икки томчи	

95. Жаңы сөздөрдү дептеринерге көчүрүп жазып, алардын туура айтылышын жана жазылышын эсиңерге туткула.

Алмамбет, өнөрүн, айкөлүм, түгөйүм, Кең-Кол, береним, ителги.

96. Төмөнкү сөздөрдүн түшүндүрмөсүн окугула, аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Айкөл – ак көңүл, адилет, кең пейил.

Береним – баатыр, эр, каарман.

Ителги – жемин тээп түшүрүүчү кыраан куш.

1. Сырдык сөздөр кайталанып, кош сөз катарында айтылса, арасына дефис коюлуп жазылат:

пай - пай, өш - өш.

2. Сырдык сөз күчтүү сезим менен айтылып, сүйлөмдүн башында келсе, өзүнөн кийин илеп белгиси коюлат да, кийинки сөз баш тамга менен жазылат:

Аттиңай, аттиң! Хан сарайында ...

3. Эгерде сырдык сөз сүйлөмдүн башында келсе, өзүнөн кийин үтүр коюлат: Баракелде, жакшы ырдадың.

4. *Сырдык сөз сүйлөмдүн ортосунда келсе, эки жагынан үтүр менен ажыратылат:*

Жардамыңарга, балли, абдан кубандым.

5. *Сырдык сөз сүйлөмдүн аягына келсе, өзүнөн мурун үтүр коюлат:*

Келдиңерби, айланайындарым!

6. *Сырдык сөздөр өзгөчө интонация менен айтылат: кокуй (чочуу).*

97. Тиешелүү тыныш белгилерин коюп, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. Ушу балага катуу айтып койдум ээ кап. (Т.С.).

2. Кыруу кыруу ак боз бээ.

Оң туруп бер желеңе (А.О.).

3. Эх Чиркин биздин күндөр кандай таттуу

Бүгүндөн эртеңкиси ырахаттуу. (А.О.).

СЫРДЫК СӨЗДӨРДҮН СТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Жорго

... Танабай жоргону жетелеп, сууга алпарды. Жаралуу оозунан суулугун абайлап чыгарды. Гүлсары-тумшугун сууга салды. Муздак суу чыккыйын какшатты. Ох, чиркин, не деген таттуу суу! Ушу суудан ичирген ээсинө Гүлсары өмүр бою кул болууга ыраазы болуп ичти.

Ошол ошо болду, Гүлсары токумга үйрөнүп, кысынбай калды. Ээси минип алса, шаттангандай жүрөт. Танабай тизгин кагып, жоргосуна салып коет. Көргөн адам көзү жайнап, тамшанып калат.

- Ай, жаныбар, жорго болбосоң коё кал, соорусуна суу койсоң да чайпалбас = ов, –деп үн салып калышат.

Мурдагы жылкычы Торгой кезигип, Танабайга ыраазы болду.

-Бали, Танабай, өркөнүң өссүн. Жакшы үйрөтүпсүн. Эми көрүп ал, жоргонун жылдызы жанар! (Ч.А.).

Сөздүк

жорго – йўрға	муздак суу – совуқ сув
өмүр бою – умрбод	жылкычы – от боқар
суулугун – сувлигини	таттуу - ширин
ыраазы болуп – миннатдор (рози)	бўлиб

98. Жаңы сөздөрдү жана сөз айкаштарын туура айтууга үйрөнгүлө.

Жорго, жаралуу, суулугун, ыраазы, өркөнүн, жоргонун жылдызы, жанар.

99. Төмөнкү сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын түшүндүр-мөлөрүн билип алгыла.

Чыккый-мандай сөөгүнүн оң жана сол жак четтери.

Жорго-буттарын тең таштап, чайпала жүгүргөн жүрүшү бар жылкы.

Тизгин –аттын башын буруу, токтотуу үчүн колдонуучу кайыш боо.

Сырдык сөздөр стилдин бардык түрлөрүндө бирдей колдонула бербейт.

Сырдык сөздөр сүйлөшүү жана көркөм стилдерде колдонулат.

100. Текстти окуп чыгып, мазмунун кыргызча айтып бергиле.

101. Суроолорго жооп бергиле.

1. Бул үзүндү кайсы чыгармадан алынган?
2. Анын автору ким?
3. Танабай жоргону кайда жетелеп барды?
4. Гүлсары ээсине эмне себептен ыраазы болду?
5. Торгой чал кимге, эмне үчүн ыраазы болду?

102. Текстен сырдык сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

103. Төмөнкү сөздөрдү жана сөз айкаштарын таяныч катары пайдаланып, сүйлөм түзгүлө.

Жорго, муздак суу, ээси, жылкычы.

104. Төмөнкү суроолорго жооп бергиле жана тапшырмаларды аткаргыла.

1. Сырдык сөздөр сүйлөмдүн кайсы жеринен орун алышы мүмкүн?

2. Жазууда сырдык сөздөрдөн кийин бир канча тыныш белгисин койсо болобу?

3. Сырдык сөздөр түзүлүшү боюнча кандай болуп бөлүнөт?

4. Татаал сырдык сөздөр жазылышы боюнча канчага бөлүнөт?

5. Кубануу сезимин билдирген үч сырдык сөздү ата. Алардын бирин катыштырып сүйлөм түз.

6. «Жорго» деген тексттеги «Ай, жаныбар, жорго болбосоң коё кал...» деген сырдык сөздү ким айтты? Мында кандай сезим туюнтулуп жатат?

7. «Бали», «өркөнүң өссүн» деген сырдык сөздөрдү ким айтты? Аларда кандай сезим берилди?

8. «Ох, чиркин, не деген таттуу суу» деген сүйлөм кимге таандык? Өз оюңду биринчи абзацтын мазмуну боюнча далилде.

9. Эмне үчүн «пай-пай» деген сырдык сөз дефис аркылуу, «өркөнүң» деген сырдык сөз дефиссиз жазылат?

10. Сырдык сөздүн жазылышы жана көркөм, сүйлөшүү стилдеринде аткарган стилистикалык кызматы боюнча тыянак чыгар.

105. Тексттин 3-5-абзацтарын өзбек тилине которгула. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги сырдык сөздөрдүн окшош жана айырмаланган жактарын мисалдар менен айтып бергиле.

106. Төмөнкү сырдык сөздөрдү зарыл интонациянын коштоосу менен айткыла жана аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

1. Бах - ырахаттануу сезими;
2. Кокуй - чочуу сезими;
3. Кокуй –таң калуу сезими;
4. Жаныбарым –аёо сезими;
5. Өх –чарчагандыкты туюнтуу сезими.
6. Күчү -күчү - чакыруу;
7. Күчү -күчү -эркелетүү сезими.

ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР. ТАБЫШ ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР

Эне чымчык

Жакындады күткөн күндөр зарылып,
Бөйтөгөйдөй уя барат тарылып.
Чыйп! Чыйп! Этип чыга келет сары гүл,
Улам жаңы жумурткалар жарылып.

Бардык дити уясына байланып,
Көз ирмемге тыным албай жайланып.
Чебеленип чымын жанын жанга уруп,
Ченеми жок чарк көпөлөк айланып.

Белгилүү да бечаранын шашканы,
Тойгуза албай алты бирдей ачканы.
Алар эмне чыйп-чыйп этет таңды-кеч,
Билгиси жок «алып келген» башканы.

Боорун чабуу балалуунун адаты,
Канча келет, жетпейт адам санаты,
Тынччылык жок эне чымчык болгон соң,
Дир! Дир! Этип, токтоо билбейт канаты.

(Тур.К).

Сөздүк

алты бирдей - олтовлон	эне - она
чымчык - чумчуқ	уя - ин, уя
күткөн - кутган	таңды кеч - эртадан то кечгача
ачка - оч қолган	жумурткалар – тухумлар

107. Жаңы сөздөрдү туура айтууга жана жазууга көнүккүлө.

Уя, жумуртка, дити, көз ирмем, бечара, боорун чабуу, канаты, чыйп-чыйп, дир-дир.

Жандуу жана жансыз заттардан чыккан кыймыл-аракеттердин угулушун жана көрүнүштөрүн туураган сөз түркүмү тууранды сөздөр деп аталат.

Тууранды сөздөр маанисине карай табыш жана элес тууранды сөздөр болуп бөлүнөт.

Табыш тууранды сөздөр жандуу жана жансыз заттардан чыккан табышты билдирет: күрс, тарс, дүңк-дүңк.

Мындай сөздөргө эт, де деген жардамчы этиштер же -ылда мүчөсү кошулуп айтылып, этиштин татаал формасы жасалат: күрс де, тарс эт, чыйкылда, кыйчылдап.

108. Ырды окуп чыгып, тууранды сөздөр катышкан саптарды көчүрүп жазгыла. Тууранды сөздөрдү маанисине карай ажыраткыла.

109. Ырды окугула жана мазмунун айтып бергиле.

110. Тууранды сөздөрдү татаал тууранды сөздөргө айландырып жазгыла.

Шалдыр, зуу, шарп, кыйч, шуу.

111. Көп чекиттердин ордуна керектүү тууранды сөздөрдү коюп, сүйлөмдөрдү көчүргүлө.

1. Балапандар ... этип, энесинен жем сурашат.
2. Эне чымчыктын канаты ... этип токтоо билбейт.
3. Балапандар таңды-кеч ... этет.

112. Төмөнкү жаныбарлардын жана канаттуулардын үндөрүн графага жазгыла.

уй	кой	иг	тоок	карга	күкүк
мөө					

113. Төмөнкү этиш сөздөрдүн уңгуларын белгилегиле.

Шаकылдаган, дүкүлдөө, тарсылдап, даңылдап, чурулдап, кыркырап, шаркыраган, мөөрөп, бакылдаган.

114. Тууранды сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Борс-борс, дабыр-дүбүр, арс-арс, качыр-кучур, шаңгыр, ку-ка-реку, ав-ав.

115. Төмөнкү суроолорго жооп бергиле жана тапшырмаларды аткаргыла.

1. Ырдын мазмуну анын темасына дал келеби?

2. Эне чымчыктын балапандарга болгон мээримин кайсы саптарды мисалга келтирүү менен далилдесе болот?

3. Эне чымчык эмнеге шашат? Эмне үчүн уя күндөн күнгө тарып баратат?

4. «Боорун чабуу балалуунун адаты» деген саптын мазмунун кандай түшүнөсүң? Балалуу эне менен эне чымчыктын окшош аракеттери барбы? Болсо айтып бер?

5. «Тынччылык жок эне чымчык болгон соң, Дир! Дир! Этип, токтоо билбейт канаты», - деген саптардын мазмунун кандай түшүнөсүң?

6. Ырдын формасына көңүл бур. Ыр канча куплеттен, ар бир куплет канча саптан турат? Ар бир сап канча муундан куралганын айтып бер.

7. Ырдан ар бир куплетиндеги уйкаштык түзүп турган сөздөрдү бөлүп көрсөткүлө жана аларды дептериңерге көчүрүп жазгыла.

8. Турар Кожомбердиевден башка кыргыз балдар акындарынан кимдерди билесиңер?

9. Өзбек балдар акындарынын ырларынан билесиңерби? Билсеңер, алардын ырларынан окуп бергиле.

10. Ырдан автордун маанайын билсе болобу?

11. Ырдын өзүң каалаган бир куплетин эмки сабакка жаттап кел.

ЭЛЕС ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР

... Балдар эшик тартып чыкканда, арабалардын жанында күтүп турган эл дуу чайпалып козголо түштү.

Буурул сакал, уркуйган кызыл беттүү жылкычы Барпы эл ичинен бери бастыра берип:

-Кана, айланайын эл-журт, бата берели! –деп, дилдиреген үн менен ат үстүнөн кайрылды да, тизгинин каруусуна иле салып, эң алды өзү калчылдаган бүкүр колдорун жазды:

- Оомийин! Арбак-кудай колдосун, женип келгиле! Барпы дагы бир нерсе айтмак болду эле, бирок чамасы келбеди. Ат жалына жатакалып, күржүйгөн ийиндерин солк-солк эттире, айылдын сыртына чаап кетти. (Ч.А.).

С о з д ү к

балдар - болалар	буурул сакал - оқ соқол
кызыл беттүү - қизил юзли	эң алды - энг аввал
ийиндерин - елкасини	сыртына - ташқарига
арабалар - аравалар	бүкүр - букри
чаап кетти - чопиб кетди	

116. Сөздөрдү жана сөз айкаштарын туура айткыла.

Арабалар, буурул сакал, кызыл беттүү, ат үстүнөн. Барпы, дирилдеген, каруусуна, калчылдаган, солк-солк, чаап кетүү.

Элес тууранды сөздөр заттын кыймылы, көрүнүшү тууралуу элести билдирет. Алар үчкө бөлүнөт:

1. Кыймыл-аракеттин же элестин тездигин билдерет: жалт, лып –лып.

2. Заттардын сырткы көрүнүшү, кыймылы жөнүндөгү элести билдирет: эрбең –сербең, чөлтөң- чөлтөң.

3. Адамдын сезимин билдирет: тыз, бөлк-бөлк.

117. Үзүндүнү окуп чыгып, элес тууранды сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

118. Суроолорго жооп бергиле.

1. Чогулган эл качан козголо түштү?
2. Барпы жылкычы эмне деди?
3. Ал кантип бата берди?
4. Барпы каяка чаап кетти? Эмне себептен?

119. Жаңы сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө?

Каруусуна, ат жалына, күржүйгөн, чамасы, оомийин.

120. Төмөнкү тууранды сөздөрдү маанисине карай топторго бөлүштүрүп жазгыла.

Тырс-тырс, калч-калч, кыйч-кыйч, качыр-кучур, леп-леп, шуу-шуу, солк-солк, болк, дир-дир, жалт-жулт, мөлт-мөлт.

121. Үзүндүнү окугула. Мазмунун кыргызча айтып бергиле.

122. Текстке ат койгула жана өзбек тилине которгула.

КАЙТАЛОО

... Айгүл сол жакка бурулуп көз чаптырды. Арсак тоолордун башындагы ак мөңгүлөргө тигилип:

- Ай, деги суук деген кетпейт турбайбы, - деп ичиркенип кетти. Дүгдүйүп учу-кыйырына көз жетпей созулуп жаткан калың токой көзүнө сонун көрүндү.

- Кап, жай азыр эле келип калсачы. Мына бу куурап турган бутактын баары жапжашыл болуп, ичинде булбулдар сайрап турат эле.

Токойдун ичин жаңыртып, атырылып агып жаткан Нарын суусунун шаркыраган дабышы жакын жерден эле угулгансып турду.

Нарын суу, Нарын суу!

Агып жатат шуу-шуу!

Анын дабышын туурап кыйкырып, бир нече ирет кайталады. Кашаңыраак күрөң атын «чү!»деп, теминип коюп, уйларын жайытка айдап бара жаткан Акун карыя:

- Бала да, суунун агымын туурап жатканын көр, - деп бырс күлүп жиберди. (Ш.Б.).

Сөздүк

мөңгүлөргө - муз тоғларга

суук - совуқ

ичиркенип кетти - совқотди

калың токой - қалин ўрмон

жай - ёз фасли
куурап турган - қовжираб турган
дабышы - товуши
уйларын - сигирларини
угулгансып турду - эшитилгандай бўлди
токойдун ичин - ўрмоннинг ичини

123. Төмөнкү сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын туура айтылышына көңүл бургула. Алардын айрымдарын катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Көз чаптырды, ак мөңгүлөргө, Нарын суусу, кашаңыраак, теминип, жайытка, карыя, бырс күлүп.

124. Сырдык сөздөрдүн эрежесин, алардын маанилик түрлөрүн эсинерге түшүргүлө. Тексттен сырдык сөздөр катышкан сүйлөм - дөрдү көчүрүп жазгыла.

125. Текстти окуп чыгып, тууранды сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

126. Тексттин мазмунун кыргызча айтып бергиле.

127. Суроолорго жооп бергиле жана тапшырмаларды аткаргыла.

1. Айгүл кайсы тарапка бурулуп көз чаптырды?
2. Ак мөңгүлөргө тигилип эмне деди?
3. Айгүлгө кайсы суунун шаркыраганы угулуп турду?
4. Анын жанынан ким өтүп бараткан эле?
5. Акун карыя кайда бара жатат?
6. Акун карыя эмнеге күлдү?
7. Текстте сүйлөм башындагы сызыкча кандай кызмат аткарат?
8. Өкүнгөн маанини билдирген сырдык сөздү тап?
9. Суунун үнү текстте кайсы тууранды сөз аркылуу берилген? Ал эмне үчүн дефис аркылуу жазылды?
10. Текстке тема койгула.

128. Тексттин акыркы абзактын өзбек тилине которгула.

КАЙТАЛОО

129. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, тууранды сөздөрдү тапкыла. Алар сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара алабы?

1. Далистен дабырт угулуп, эшик чыйк ачылганда, бала ойгонуп кетти. 2. Чоң бугу моюнун кейкейте созуп, чамгарактай мүйүзүн жонуна каңтара салып, ба-о, ба-о деп, кернейдей үн салды. 3. Танабай Чоронун үнүн уккандай болуп, селт этип алды. (Ч.А.).

130. Көркөм чыгармалардан тууранды сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, алар текстте стилистикалык кандай кызмат аткарганын айтып бергиле.

131. Сырдык жана тууранды сөздөрдү катыштырып, «Кыш» деген темада текст түзгүлө.

132. Т.Кожомбердиевдин «Эне чымчык» деген ырынан жатка айткыла. Ырдын маанисин айтып бергиле.

133. Сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Тыныш белгилерин койгула.

1. Бах чиркин май айы кандай сулуу ай.
2. Ай-ай бат эле шаарга жетип келдикпи.
3. Ошондой кайраттуу болгула айланайындар.
4. Күн кечтеп кетти короого,
Чойт эркечим баштагын.

134. Суроолорго жооп бергиле жана тапшырмаларды аткаргыла.

1. Этиштин канча мамилеси бар? Аларды атагыла.
2. Этиштин мамилелери кыймыл-аракеттин кандай белгилерин көрсөтөт?
3. Этиштин формалары деген эмне? Аларды атагыла.
4. Этиштин формаларынын этиштик жана этиштик эмес белгилерин айтып бергиле. Пикиринерди мисалдар менен далилдегиле.

5. Этиштин формаларынын сүйлөмдөгү синтаксистик кызматын мисалдар менен талдап көрсөткүлө.

6. Сырдык сөздөрдүн бөлүнүшүн жана алардын маанилерин айтып бергиле.

7. Сырдык сөздөр кандай жазылат? Оюңарды мисалдар менен далилдегиле.

8. Тууранды сөздөрдүн бөлүнүшүн айтып бергиле.

ТАБЫШ ЖАНА ЭЛЕС ТУУРАНДЫ СӨЗДӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ.

ТУУРАНДЫ СӨЗДӨРДҮН СТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

... Алыкул молоташ бастырып, эгин сапырган кырманчыларга келди.

- Кырманга береке!- деди Алыкул.

Эгин сапырган дыйкан: «Айтканыңыз келсин», - деди да, жыгач күрөгү менен шырт дедире буудай сузуп асманга ыргытты.

- Айдар, кел! Айдар, кел! – деп коңур үнүн сөзүп койду кырманчы.

- Эми мен сапырайын, - деди Алыкул күрөктү жерден алып.

- Акын колу тийди, кыроманыбызга береке болот экен, - деди каптын оозун бууган кара мурутчан киши.

А шамал тык токтоп калгансыды. Алыкулдун сапырган буудайлары кайра жүзүн каптады.

- Шамалды чакыр, - деди жанагы кара мурутчан.

- Айдарым, кел! Айдарым, кел! – деди Алыкул.

Анын үнү киркиреп чыкты. (К.Ж.).

С ө з д ү к

кырманчы - хирмончи

эгин - экин

дыйкан - деҳқон

жыгач күрөгү - ёғоч кураги

буудай - буғдой

асманга - осмонга

эми - энди

үнү - овози

каптын оозун - қопнинг

оғзини

береке - барака

жүзүн - юзини

шамалды - шамолни

135. Төмөнкү сөздөрдүн түшүндүрмөсүн көчүрүп жазгыла. Аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

молоташ – эгин бастыруу үчүн колдонулуучу жумуру таштан жасалган кырдуу эмгек куралы.

кырман - эгин бастыруу үчүн атайын тазаланган аянт.
Айдар - шамалдын пири.

Татаал тууранды сөздөр кайталанып айтылып жасалса, дефис аркылуу жазылат: серең –серең, шуу-шуу. Тууранды сөздөр көркөм чыгармаларда жана сүйлөшүү стилинде гана колдонулат. Ал эми илимий, иш кагаздар стилинде, публицистикалик стилдин расмий жанрларында тууранды сөздөр колдонулбайт.

136. Төмөнкү сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын туура айтылышына көңүл бургула.

Эгин, кырманчыларга, буудай, жыгач, күрөк, Алыкул, кара мурутчан, Айдар, үнү, киркиреп.

137. Тексттин мазмунун кыргызча айтып бергиле.

138. Суроолорго жооп бергиле.

1. Алыкул акын кимдерге келди? 2. Ал эмне деди?. 3. Эгин сапырган дыйкан эмне деп жооп берди? 4. Алыкул эмне үчүн күрөктү колуна алды? 5. Кара мурутчан киши эмнеге кубанды? 6. Эмне үчүн Алыкулдун сапырган буудайы кайра жүзүн каптады? 7. Эмне себептен кырманчылар «Айдар, кел! Айдар, кел!» дешет? 8. Текстке тема койгула.

139. Тексттен тууранды сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Алар сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара алабы?

140. Кашаанын ичиндеги сөздөрдүн керектүүсүн коюп, сүйлөм түзгүлө.

1. Биз Кеңеш Жусуповдун «Ыр сабындагы өмүр» чыгармасынан үзүндү (окудук, көрдүк). 2. Бул чыгарма (кыргыз, өзбек) элинин акыны А. Осмонов тууралуу жазылган. 3. (Алыкулдун, Чыңгыздын) «Ата-журт», «Ысык-Көл», «Музыка» жана башка ырлары бар. 4. Анын ысмы (көл, шаар, мектептер, көчөлөргө) коюлган. 5. Биз улуу акыныбыз менен (кубанабыз, сыймыктанабыз).

141. Алыкул Осмоновдун «Кыргыз көлү» деген ырынан бир куплет жаттагыла. Жаттаган куплеттерде кайсы үндүү жана үнсүз тыбыштардын сан жагынан басымдуулук кылганын аныктагыла.

КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨР БАЙЛАМГА

Карагай

Карагай - дайыма жашыл болуп туруучу кооз дарак. Анын сөңгөгү тик жана шагы калың болот. Карагайдын тамыры жерге терең кетпейт. Анткени менен анын төрт кырлуу ийне сымал жалбырагы 5-12 жылга чейин түшпөйт.

Карагай - суукка абдан чыдамдуу өсүмдүк. Ал көбүнчө көнүр күздөгү же эрте жаздагы сууктардан, кургакчылыктан, кыштан жана түтүндөн жабыркайт.

Кыргызстандын деңиз деңгээлинен 2000 - 2750 метр бийиктиктеги тоолорунда тянь-шань карагайы жана роберт карагайы кездешет.

Карагайлар өзүнө көмүр кычкыл газын сиңирип алат да, органикалык заттарды пайда кылат. Ошонун натыйжасында абадагы кычкылтек көбөйөт. (КСЭ).

Сөздүк

карагай - қарағай

кооз - чиройли

шагы - новдаси

терең - чуқур

ийне сымал - игнасимон

суукка - совуққа

сөңгөгү - танаси

тамыры - илдизи

төрт кырлуу - түрт қиррали

жалбырагы - барги, япроғи

чыдамдуу - чидамли

эрте жаздагы - эрта

баҳордағи

көнүр күздөгү - кеч куздағи

жабыркайт - жабрланади

кургакчылыктан - қурғоқчиликдан

142. Төмөнкү сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын туура айтылышына көңүл бургула.

Жашыл, кооз дарак, сөңгөгү, калың, ийне сымал, чыдамдуу өсүмдүк, деңиз деңгээлинен, сиңирип, органикалык заттарды, ошонун натыйжасында, кычкылтек, көбөйөт.

Өз алдынча турганда эч кандай лексикалык мааниге ээ боло албаган, сүйлөм ичинде сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруу жана ар кандай кошумча маани берүү үчүн колдонулган сөздөр кызматчы сөздөр деп аталат.

Кызматчы сөздөр байламталар, бөлүкчөлөр, жандоочтор жана модалдык сөздөр болуп бөлүнөт.

Сүйлөм ичинде сөз менен сөздү жана татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырган кызматчы сөздөр байламталар деп аталат: ары, жана, да, себеби, менен, эми, бирок, ошол үчүн, же болбосо, анткени, ошол себептүү, анткени менен, эгер, эгерде.

143. Тексттен байламталар катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

144. Суроолорго жооп бергиле.

1. Карагай кандай дарак?
2. Анын жалбырагы кандай касиетке ээ?
3. Карагай эмнеден жабыркайт?
4. Кыргызстандын тоолорунда карагайдын кайсы түрлөрү өсөт?
5. Карагайлар кандай кызмат аткарат?

145. Текстти окугула жана мазмунун кыргызча айтып бергиле.

146. *Себеби, бирок, ары, же болбосо* байламталарын катыштырып сүйлөм түзгүлө.

147. Тексттен сөз менен сөздү жана татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырып турган байламталарды тапкыла.

148. Тексттин биринчи абзацын өзбек тилине которгула.

149. Суроолорго жооп бергиле жана тапшырмаларды аткаргыла.

1. Тексттин экинчи сүйлөмүндөгү байламтаны аныктагыла жана кызматын белгилегиле.

2. Төртүнчү сүйлөмдүн башындагы «анткени менен» сөзү байламталык милдет аткарып жатабы?

3. Тексттин акыркы сүйлөмүнөн мурунку сүйлөмүндөгү «да» сөзүнүн кызматын аныктагыла.

СӨЗ ӨСТҮРҮҮ

Кыргыздын тунгуч газетасы

Кыргыз элинин тарыхый турмушундагы эстен кеткис даталардын бири – «Эркин Тоо» газетасынын биринчи санынын жарык көрүшү. Кыргызстанда басма сөз иши да ушул күндөн башталган. Кыргыздын тунгуч газетасы «Эркин Тоо» 1924 - жылы 7 - ноябрда Ташкенде араб тамгасы менен басылган. Ал кезде «Эркин Тоо» жалпы элдик сабатсыздыкты жоюу ишине чоң салым кошкон.

«Эркин Тоонун» жарык көрүшү кыргыздын көркөм адабиятынын, улуттук искусствосунун жана театрынын өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизген.

«Эркин Тоо» газетасынын алдында түзүлгөн «Кызыл учкун» адабий ийриминен кыргыздын көп сандаган белгилүү акын-жазуучулары өсүп чыгышты.

Бул газета 1927 - жылдын 16 - ноябрынан тартып «Кызыл Кыргызстан», 1956 - жылдын 2-февралынан «Советтик Кыргызстан» деген ат менен чыгып турган.

Мезгилдин талабына, коомдогу саясий өзгөрүүлөргө ылайык 1991- жылдын 2-февралынан баштап газета «Кыргыз Туусу» деген ат менен чыгып жатат. («Кыргызстан»).

Сөздүк

эстен кеткис - унутулмас

араб тамгасы - араб ҳарфи

басма сөз - матбуоти

жоюу - ййиш

сабатсыздыкты - саводсизликни

таасирини - таъсирини

тунгуч газетасы - илк газетаси

чоң салым - катта ҳисса

акын-жазуучулар - шоир ёзувчилар

адабий ийрим - адабий тўгарак

саясий өзгөрүүлөргө - сиёсий ўзгаришларга

мезгилдин талабына - давр талабига

150. Текстти окуп, мазмунун айтып бергиле.

151. Тексттин 3-абзацын өзбек тилине которгула.

152. Азыркы учурда биздин республикабыздагы басма сөз иши жана жарык көрүп жаткан газета-журналдар тууралуу айтып бергиле.

153. Көп чекиттердин ордун керектүү сөздөр менен толуктап, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. “Эркин -Тоо” газетасынын биринчи саны ... Ташкенде жарык көргөн.

2. “ ... ” адабий ийрими “Эркин -Тоо” газетасынын алдында уюштурулган.

3. 1991 –жылдын 2 -февралынын тартып ... деген ат менен чыгып келе жатат.

154. Төмөнкү суроолорго жооп бергиле жана тапшырмаларды аткаргыла.

1. “Эркин -Тоо” газетасы эмне үчүн ушундай аталган?

2. “Сабатсыздыкты жоюу” дегенди кандай түшүнөсүң?
Кыргыз эли 1924 -жылга чейин туташ сабатсыз болгонбу?

3. “Эркин -Тоонун” кыргыз адабиятына жана театрына тийгизген таасирин айтып бергиле.

4. Адабий ийрим деген эмне? “Кызыл учкун” адабий ийриминде тарбияланган акын-жазуучулардын атын атагыла жана аларды дептеринерге жазгыла.

5. “Эркин -Тоо” газетасы бүгүн кандай ат менен чыгат?

6. Азыркы чыгып жаткан “Эркин -Тоо” газетасы жөнүндө эмнелерди билесиңер?

7. Кыргызстанда кыргыз, өзбек жана орус тилдеринде чыгып жаткан газеталарды атагыла.

8. Газетадан кандай маалыматтарды алса болот?

Сен кайсы газетаны окуйсуң?

9. Тексттин темасы анын мазмунун чыгылдыра алабы?
Пикиринди фактылар менен далилде.

10. Классташың, мугалимиң же мектебиң жөнүндө дубал газетага кыргызча жазылган макала даярда.

БӨЛҮКЧӨ

Тушоо кесүү

Тушоо кесүү - кыргыздын эң байыркы каада-салтынын бири. Бул ырым жаңыдан там-туң баскан баланы батыраак бассын, кийин эр жеткенде да турмушунда эч кандай тоскоолдукка жана кыйынчылыкка дуушар болбосун деген тилек менен өткөрүлөт.

Тушоо кесүү үчүн баланын ата-энеси айылдагы элди, балабакыраны кошо чакырып, той өткөрөт. Андан кийин чогулган элдин алдында жашы улуу, кадырман карыя тушоосу кесиле турган баланын буттарын ала жип менен тушайт.

Балдар атайын белгиленген аралыктан чуркап келишет. Биринчи келген бала кайчы менен тушоону кесет. Биринчи, экинчи болуп келген балдарга атайын байгелер берилет. (КСЭ).

Сөздүк

батырак - тезроқ	эр жеткенде - вояга етганда
тоскоолдукка - тўсиққа	тилек - тилак
айылдагы - қишлоқдаги	той - тўй
кадырман карыя - иззатли	
кекса	аралыктан - масофадан
кесет - кесади	байгелер - совринлар
дуушар болбосун - дучор	
бўлмасин	

155. Төмөнкү сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын туура айтылышына маани бергиле.

Тушоо кесүү, ырым, тоскоолдукка, байге, карыя, аралык, каада-салт, чуркаган.

Сүйлөмдүн жалпы мазмунуна же сүйлөмдүн курамындагы айрым сөзгө кошумча маани киргизген кызматчы сөз бөлүкчө деп аталат.

Бөлүкчөлөр маанисине карай чектеме (эле, гана), күчөткүч (эң, өтө), аныктагыч (да, дале), салыштырма (куду, кадим), ырастагыч (ооба, албетте), тангыч (эч), сурама (ыя, ээ) жана божомолдогуч (го, белем) болуп бөлүнөт.

Бөлүкчө өзүнөн мурунку сөз менен бирдикте сүйлөмдө синтаксистик милдет аткарат.

156. Тексттен бөлүкчөлөр катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Бөлүкчөлөрдү маанисине карай ажыраткыла.

157. *Өтө, албетте, гана, белем* бөлүкчөлөрүн катыштырып сүйлөм түзгүлө. Бөлүкчөлөр сүйлөмдүн жалпы мазмунуна кандай маани киргизгендигин түшүндүргүлө.

158. Текстке карата суроолорду түзгүлө.

159. “Тушоо кесүү” текстин окугула. Мазмунун кыргызча айтып бергиле.

160. Керектүү бөлүкчөлөрдү пайдаланып, сүйлөмдөрдү окугула.

1. Тушоо кесүү ырымы жаңыдан (ыя, бейм, гана) баскан баланы батырак бассын деген тилек менен өткөрүлөт.

2. (Эң, өтө, да) биринчи келген балага баш байге берилет.

161. “Жамийла келди” деген сүйлөмгө ылайыктуу бөлүкчөлөрдү кошуп айтып, сүйлөмдөгү негизги ойго кошумча маани киргизгиле.

162. Суроолорго жооп бергиле жана тапшырмаларды аткаргыла.

1. “Тушоо кесүү -байыркы каада- салт” дегенди кандай түшүнөсүң?

2. Тушоо кесүүнүн тилеги кандай экен?

3. “Ырым” деген сөздүн маанисин айтып бергиле.

4. Тушоосу кесилүүчү баланын буту эмне үчүн жип менен байланат?

5. Тушоо жип үчүн эмнеге ала жип тандалат?

6. Кыргыздардын тушоо кесүү салтын көргөнсүңбү?

Анда байгеге эмнелер берилет?

7. Тексттин темасы менен анын мазмуну дал келеби?

8. Текст канча абзацтан турат? Ар бир абзацты микротекст деп эсептеп, ар бирине тема койгула.

9. Биринчи абзацтын мазмунун айт жана микротекстке тема кой. Кийинки абзацтарды да жогоркудай тартипте иште.

10. Өзбек элинин наристелерге арналган ырымдарынын бирин кыргызча айтып бер.

ЖАНДООЧТОР

Асан кайгы

Асан кайгы –XIV кылымда Жаныбек хандын тушунда жашап өткөн акын. Ал кез карапайым элдин турмушу үчүн абдан катаал жылдар болгон. Табиятынан көзү ачык жана талант даарыган адам элдин башынан кечирген азабына көңүл кош карай албайт эле.

Асан кайгынын ата-теги жана өмүр таржымалы тууралуу так маалымат жок. Анын калтырып кеткен азыноолак ырларынан улам биз анын кечирген турмушу жана ой-пикири жөнүндө билебиз.

Асан кайгы -өз элинин кызыкчылыгын ойлоп жашаган элдик адам.

Эл мындай адамдарын дайым кастарлап, алардын нускалуу кептерин балдарына мурас катары калтырып келген. Акылман адамдын өзү өлсө да, сөзү өлбөстүгүнүн бир күбөсү - ушул (А.Т.).

Сөздүк

жашап өткөн - умр кечирган
карапайым элдин - оддий халқнинг
катаал жылдар - огир йиллар
көзү ачык - келажакни кўрадиган
көңүл кош - бепарво
ата-теги - ота-боболари, аждодлари
өмүр таржымалы - таржимаи ҳоли
так маалымат - аниқ маълумот
ырларынан - шеърларидан
нускалуу кептерин - насиҳат сўзларини
элдик адам - халқ кишиси
күбөсү - гувоҳи

163. Төмөнкү сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын туура айтылышына көңүл бургула.

Асан кайгы, карапайым, катаал, табиятынан, көзү ачык, ой-пикири, элдик адам, дайым кастарлап, нускалуу кептерин, акылман, өзү өлсө да, сөзү өлбөстүгүнүн, күбөсү, даарыган.

Атоочторду жөндөмөлөр боюнча башкарып, сүйлөм мүчөлөрүн байланыштыруу үчүн колдонулган сөздөр жандоочтор деп аталат.

Жандоочтор төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

1. Атооч жөндөмөсү менен айкашуучу жандоочтор: *үчүн, менен, жөнүндө, тууралуу, сайын, боюнча, бою;*
2. Барыш жөндөмөсү менен айкашуучу жандоочтор: *карай, дейре, чейин, карата, караганда, жараша;*
3. Табыш жөндөмөсү менен айкашуучу жандоочтор: *көздөй, карай;*
4. Чыгыш жөндөмөсү менен айкашуучу жандоочтор: *көрө, көрөкчө, ары, бери.*

Жандоочтор өзүнөн мурунку сөз менен бирдикте келип, сүйлөмдө синтаксистик милдет аткарат.

164. Жогорудагы тексттен жандоочтор катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Кайсы жөндөмө менен айкашкан жандооч экендигин аныктагыла.

165. “Асан кайгы” текстин окуп чыгып, мазмунун кыргызча айтып бергиле.

166. Суроолорго жооп бергиле.

1. Асан кайгы кайсы доордо жашап өткөн?
2. Ал табиятынан кандай адам болгон?
3. Асан кайгынын ата-теги жана өмүр таржымалы тууралуу так маалымат барбы?
4. Аны эл эмне үчүн унутпай келе жатат?

167. *Көздөй, сайын, бери, соң* жандоочторун катыштырып сүйлөм түзгүлө. Алар сүйлөмдө синтаксистик кызмат аткара алабы?

168. Көп чекиттердин ордун толуктап, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. Асан кайгынын ... тууралуу так маалымат жок.
2. ... адамдын өзү өлсө да, сөзү өлбөстүгүнүн бир күбөсү - ушул.
3. Эл мындай адамлардын ... кептерин балдарына мурас катары калтырып келген.

169. Текстти өзбек тилине которгула.

170. Төмөнкү суроолорго жооп бергиле жана тапшырмаларды аткаргыла.

1. Асан “кайгы” деген кошумча атты эмне үчүн алган?

2. Жаныбарлардын турмушун, жашоосун ойлоп, аларды аяган акын, сенин көз карашыңда кандай акын?

3. Асан кайгынын ырларында жаратылышты сүйүү идеяларынын басымдуулук кылышын далилдеп бер.

4. Жаратылышты коргоо жана аны кийинки муундарга татыктуу өткөрүп берүү жөнүндө өз оюңду билдир.

5. Жаныбарларды коргоо жана сактоо жөнүндө жазылган ырларды топтогула.

6. Тексттин темасын өзгөртүп атап, өз пикириңди далилдей аласыңбы?

7. “Менен” деген кызматчы сөздү биринчи учурда байламта, экинчи учурда жандооч кызматында катыштырып, сүйлөм түз.

8. “Биз тынчтык үчүн күрөшөбүз” деген сүйлөмдүн синоними – “Биз тынчтыкка күрөшөбүз”. Сүйлөмдөрүн маанилештиги кайсы каражаттардын маанилештиги менен тике байланыштуу?

9. Кайсы жандооч сөздөр кепте биринин ордуна экинчиси колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

10. Асан кайгы жөнүндө алган маалыматыңардын негизинде анын акындык жана ойчулдук өзгөчөлүгү жөнүндө чакан аңгеме жазгыла.

СӨЗ ӨСТҮРҮҮ

Ысык-Көлдүн шамалдары

Ысык-Көлдүн үстүнөн ар кандай күчтөгү шамалдар согул турат. Алардын көпчүлүгү - көлдүн өрөөнүн курчап турган тоолордон көлдү карай соккон шамалдар. Күчтүү шамалдар экөө: батыштан, Боом капчыгайы тараптан соккон шамал улан, чыгыштан соккон шамал сан - таш деп аталат.

Уландын ылдамдыгы кээде секундасына 35 - 40 метрге жетет. Ал Балыкчы шаарында 3 сааттан 12 саатка чейин созулат.

Сан - таш шамалы Сан -Таш ашуусунан көлдү көздөй согот. Ылдамдыгы секундасына 17 - 20 метрге жетет. Сан -таш шамалы болордо өрөөндө аба басымы төмөндөп, шамал башталгандан кийин кайра жогорулайт.

Сөздүк

шамалдар - шамоллар
согуп турат - эсиб туради
алардын көпчүлүгү - уларнинг кўпчилиги
чыгыштан - шарқдан
аба басымы - ҳаво ҳарорати
ылдамдыгы - тезлиги
Боом капчыгайы - Боом дараси
Балыкчы шаарында - Балиқчи шаҳрида
төмөндөп - пастлаб
ашуусунан - довонидан

171. Төмөнкү сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын туура айтылышын жана жазылышын эсинерге туткула.

Ысык - Көлдүн, шамалдар, өрөөнүн, күчтүү, Боом капчыгайы, улан шамалы, Сан - Таш ашуусу, Сан-Таш шамалы, ылдамдыгы, аба басымы, төмөндөп, жогорулайт.

172. Текстти окугула. Мазмунун кыргызча айтып бергиле.

173. Суроолорго жооп бергиле.

1. Ысык-Көлдү көздөй көбүнчө кайсы тараптан шамал согот?
2. Улан шамалы кайсы тараптан согот? 3. Анын ылдамдыгы канчага жетет? 4. Улан шамалы Балыкчы шаарында канча саатка чейин созулат? 5. Сан –таш ашуусунан көлдү көздөй келген шамал эмне деп аталат? 6. Анын ылдамдыгы канчага жетет? 7. Сан -таш шамалы согордо, аба ырайында кандай өзгөрүүлөр болот?

174. Тексттен жандоочтор катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, жандоочтордун астын сызгыла, кайсы жөндөмө менен айкашарын түшүндүргүлө.

175. Тексттин биринчи абзацын өзбек тилине которгула.

176. Төмөнкү жандоочтор кайсы жөндөмө менен айкашарын тапкыла. Аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Мурун, соң, көрө, бери.

177. Төмөнкү байламталарды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Жана, менен, бирок, антсе да.

178. Төмөнкү бөлүкчөлөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Бейм, го, гана, эле, абдан.

179. Суроолорго жооп бергиле жана тапшырмаларды аткаргыла.

1. Ысык - Көлдүн шамалдары кандай аталат?

2. Кыргызстандын картасынан Боом капчыгайын жана Сан - Таш ашуусун тапкыла.

3. Кайсы шамал Көл өрөөнүндөгү абанын басымына таасирин тийгизет.

4. Шамал эмнеден пайда болот?

5. Улан жана Сан-таш шамалдары көлдө толкунду пайда кылабы?

6. Сан-таш же улан шамалы эмне үчүн Чүй өрөөнүнө өтө албайт? Буга пикириң кандай?

7. Кыргызстандын өрөөндөрүндөгү шамалдар, негизинен, кайсы тараптан согот? Эмне үчүн?

8. Шамалдын пайдасы жана зыяны жөнүндө өз оюңду айтып бер.

9. Деңиздердеги жана мухиттердеги шамалдар күчтүү толкундарды жаратат. Ал эми улан жана Сан-таш шамалдары ушундай өзгөчөлүккө ээби?

10. Түшүнбөгөн жана жооп бере албаган суроолорду географ мугалимден сурап бил.

МОДАЛДЫК СӨЗДӨР

Алгачкы химия илими

Ырас, байыркы адамдар бардык нерсени жаратылыштан үйрөнүшкөн. Чагылгандан күйүп кеткен дарактан пайда болгон күлдү көргөн алгачкы адамдар, шексиз, аябай таң калышкан. Сыягы, адам отту пайдалангандан тартып, азыркы химия илимине негиз салына баштаган. Албетте, кыргыздарда андай кубулуштардан кур болгон эмес. Арийне, кыргыздар ошол байыркы замандардан бери колдонуп келе жаткан эң жөнөкөй химиялык элементтерди ушул күнгө чейин колдонуп келе жатабыз. Ошентип, биздин ата-бабаларда да алгачкы элдик химия илими жаралган. Алгачкы "химиктер" элге ар кандай химиялык реакцияларды жасоонун жолдорун үйрөткөн.

Кадимки эле ышкындын тамырынан ар түркүн боёкторду даярдап, үй тиричилигине зарыл болгон буюм -сайымды, боз үйдүн кереге - уугун өздөрү эле боёп алышкан. Кадимки айран, сүт менен терилерди ашатып, анан ачык ташты колдонуу менен аларды каныктырышкан. (Куд.Ж.).

Сөздүк

жаратылыштан - табияттан

ышкындын тамырынан - ровоч (үсимлик)

томиридан

чагылгандан - яшиндан

күйүп кеткен - ёниб кетган

түркүн боёкторду - турли бۆёқларни

күлдү - кулни

зарыл болгон - зарур бўлган

химия илимине - химия фанига

айран - қатиқ

үйрөткөн - ўргатган

терилерди - териларни

ачык ташты колдонуу менен - аччиқ тошдан

фойдаланиб

180. Төмөнкү сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын туура айтылышына көңүл бургула.

Жаратылыш, чагылгандан, аябай, таң калышкан, отуу, өкүм сүрүп, ышкындын, боёктору, ачык ташты, ырас, шексиз, сыягы, арийне, каныктырышкан.

181. Тексттин мазмунун кыргызча айтып бергиле.

Кыргыз тилинде модалдык сөздөр кызматчы сөз катары каралат жана сүйлөмдө айтылуучу ой-пикирдин чындыкка карата болгон мамилесин, сүйлөөчүнүн көз карашын жана ички эмоциясын билдирет.

Модалдык сөздөр ой-пикирди ырастоо, божомолдоо, кандайдыр бир нерсени зарыл экендигин туюндуруу маанисинде кепте колдонулат:

1. Күн жаайт, сыягы.

2. Ырас, эне ар бирибиз үчүн ыйык.

Биринчи сүйлөмдөгү модалдык сөз сыягы божомолдогондукту, экинчи сүйлөмдөгү модалдык сөз ырас ойду ырастагандыкты туюндурду.

Модалдык сөздөргө арийне, балким, албетте, ыктымал, чамасы, болжолу, кыязы, чындыгында, ырас, шексиз, сөзсүз, чыгар, окшойт, өңдөнөт, шекилдүү, имиш, дейм, кокус деген сыяктуу сөздөр кирет.

1. Модалдык сөз сүйлөмдүн башында келсе, өзүнөн кийин үтүр коюлат:

Ырас, өмүр кандай кыска, кандай аз.

Тагдыр ошол өлчөмүнөн кем кылбас.

2. Модалдык сөз сүйлөмдүн ортосунда келсе, эки жагына үтүр коюлат: Уулунун сыркоологонун сездиби, айтор, эне жүрөгү тынч ала албады.

3. Модалдык сөз сүйлөмдүн аягында келсе, өзүнөн мурда үтүр коюлат: Апам бүгүн келбейт, кыязы.

182. Тексттен модалдык сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Модалдык сөз сүйлөмгө кандай кошумча маани киргизгенин айтып бергиле.

183. Суруолорго жооп бергиле.

1. Байыркы адамдар жаратылыштан эмнени үйрөнүшкөн? 2. Химия илимине качан негиз салына баштаган? 3. Биздин ата-бабаларыбыз эмнелерди өздөштүрүшкөн? 4. Ышкындын тамырын эмнеге пайдаланышкан? 5. Терилерди эмне менен ашатып, кантип каныктырышкан?

184. Төмөнкү сөздөрдүн түшүндүрмөлөрүн көчүргүлө. Аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Ышкын- тоодо өсүүчү, жазы жалбырактуу, даамы кычкыл келген, желе турган өсүмдүк.

Айран – сүттөн уютулган ачкыл тамак.

Ачык таш – дарылык касиети бар, кычкыл даамдуу кристалл.

185. Сүйлөмдөрдү окуп чыгып модалдык сөздөрдү тапкыла. Алар башка сөздөрдөн эмнеси менен айырмалангандыгын түшүндүргүлө.

1. Ага карабай, албетте, ар бир инсандын көңүлүнө толгон тарыхый инсандар жок эмес. 2. Күн да туттуруп, араң турган, бүгүн болбосо эртең кар жаап коюшу ыктымал. 3. Ажеп болуп, жолуккандарын айт, кокус табышпай калса эмне болмок?

186. Суруолорго жооп бергиле жана тапшырмаларды аткаргыла.

1. Ышкын каерде өсөт?

2. Ышкынды эмнеге пайдаланабыз? Сен ышкынды көргөнсүңбү?

3. Тоодо өскөн кайсы өсүмдүктөрдү тамак катары пайдаланууга болот?

4. Чүкүрү жана кымыздык жөнүндө билгениңерди айтып бергиле. Алар кайда өсөт?

5. «Элдик химия илими» дегенди кандай түшүнөсүң?

6. «Тери ашатуу» деген эмне? Терини ашатпай эле пайдаланса болбойбу?

7. «Зарыл» деген сөзгө маанилеш сөздү тапкыла.

8. «Жөнөкөй» деген сөзгө карама-каршы маанилеш сөздү тапкыла.

9. Боз үйдүн бөлүктөрүн ата.

10. Тексттин темасын дагы кантип атап, анын мазмунун текстте сыйымдуу берүүгө мүмкүн.

187. Төмөнкү модалдык сөздөрдү сүйлөмдөрдүн башында, ортосунда жана аягында катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Тыныш белгилеринин коюлуу эрежелерин түшүндүрүп бергиле.

Мүмкүн, албетте, сыягы.

188. Ырастоо жана божомол маанилерин туюнткан модалдык сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

189. Сүйлөмдөрдүн маанилерине ылайыктап, модалдык сөздөрдү кошуп жазгыла. Негизги ойго киргизилген кошумча маанилерди аныктагыла.

1. Рыспай жашынан музыкага кызыккан (сыягы, болжолу, чындыгында).

2. Мага бул оюң жакпады (сыягы, ырас, балким).

3. Ал да ошону тааныйт (имиш, дейм, кыязы).

КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨРДҮН СТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Адамдар сүттү оокат катары өз тиричилигине пайдаланууну жапайы жаныбарларды жаңыдан колго үйрөтүп жүргөн эң байыркы кезден баштаган. Атам замандан эле сүттүн аш болумдуу сапатын жана кайталангыс касиетин адамдар өз тажрыйбасынан андап билген. Ошондон бери карай сүт адамзаттын өмүр жолун коштоп келатат. Азыр да адам туулган күндөн тартып сүт менен азыктанып, өмүрү өткөнчө сүттөн кол үзбөйт. Демек, сүт-адамзаттын эң байыркы жана негизги оокаттарынын бири. Аны биздин эл жалпысынан «ак» деп коёт.

Кыргыз эли кой, эчки, уй, топоз жана бээнин сүтүнөн түрдүү тамактарды жасап келген.

С ө з д ү к

оокат катары - овқат сифатида

жапайы жаныбарларды - ёввойи хайвонларни

кайталангыс касиети - бетакроп хосияти

тажрыйбадан - тажрибадан

уйдун - сигирнинг
кой -эчкинин - қўй - эчкининг
бээнин - биянинг

190. Төмөнкү сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын туура айтылышына жана жазылышына көңүл бургула.

Сүттү, өз тиричилигине, пайдаланууну, жапайы жаныбарларды, эң байыркы, аш болумдуулук, тажрыйбасын, адамзаттын.

Байламталар кепте түрдүү стилистикалык жана стилдик маанилерди туюнтуп, кептин стилдик сапатына таасир этет.

Анткени менен, ошентсе да, ошол себептен, ошон үчүн, неге десен, же болбосо байламталары көркөм чыгармаларда жана сүйлөшүү стилинде кеңири колдонулат.

Жана, менен, да, себеби, эгер, ошондуктан, ошонун натыйжасында, же байламталары адабий тилдин бардык стилдери үчүн жарамдуу.

Жандоочтор стилистикалык табияты боюнча башка кызматчы сөздөрдөн айырмаланат. Алар адабий тилдин бардык стилдеринде бирдей колдонулат.

Бөлүкчөлөрдүн көбү кепте орток мааниге ээ. Алардын ар тараптуу колдонулган стилдери - көркөм, публицистикалык жана сүйлөшүү стилдери.

Модалдык сөздөр көркөм чыгарма жана сүйлөшүү стилдеринде активдүү колдонулат.

Ал эми публицистикалык, иш кагаздар жана илимий стилдерде божомолдоо маанисиндеги модалдык сөздөр колдонулбайт.

191. Текстти окуп чыгып, ага ылайыктуу ат тандагыла. Мазмунун кыргызча айтып бергиле.

192. Текст боюнча суроолорду түзгүлө.

193. Тексттин кайсы стилде жазылгандыгын аныктагыла жана кызматчы сөздөрдүн тексттеги маанилик өзгөчөлүгүн көрсөткүлө.

194. Иш кагаздарынын үлгүлөрүн пайдаланып, кызматчы сөздөрдүн колдонулушун айтып бергиле.

195. Текстти өзбек тилине которгула.

196. Суроолорго жооп бергиле жана тапшырмаларды аткаргыла.

1. Кызматчы сөздөрдүн ичинен кайсынысы адабий стилдерде активдүү колдонулат?

2. Байламталардын стилистикалык кызматын айтып бергиле.

3. Бөлүкчөлөр кайсы стилде активдүү пайдаланылат?

4. Жандоочтордун стилистикалык кызматын айтып бергиле.

5. Эмне үчүн модалдык сөздөр илимий жана иш кагаздар стилдеринде колдонулбайт?

6. Кызматчы сөздөрдү катыштырып он-он беш сүйлөмдөн турган илимий стилдеги текст түзгүлө.

7. Сүйлөшүү стилинин текстин диалогдун жардамы менен түзгүлө. Андагы кызматчы сөздөрдүн кандай милдет аткарып жатканын айтып бергиле.

8. Арыз, түшүнүк кат жана тил каттын үлгүлөрүн жазгыла. Алардагы кызматчы сөздөр текстке кандай маанилерди киргизип турганын көрсөткүлө.

9. Кызматчы сөздөрдүн жазылышын айтып бергиле.

10. 6 - класста кыргыз тилинде өтүлгөн тексттердин айрымдарына стилдик талдоо жүргүзгүлө.

СӨЗ ӨСТҮРҮҮ

Толубай сынчы

Күндөрдүн биринде каардуу хан жигиттери менен уудан кайтып келе жатып, талаада жалгыз отурган кишини көрөт. Дайынын билүү үчүн чаап келген жигиттер алдына аттын куу башын коюп алып: «Сенин тулпар экенинди ким билди, менин Толубайлыгымды ким билди», - деп күбүрөгөнүн угушат. Хандын буйругу менен сынчыны ордого алып келишет. Хан сынчыга:

«Мага тулпар тандап бергин», - дейт.

Үч күн бою таңдан-кечке Толубайдын астынан хандын аргымактары чубатылат. Сынчы башын көтөрбөйт. Ачууланган

хан айылдагы аттардын баарын чубатууну буюрат. Анда да сынчы үн катпайт. Акырында Кармыш кулдун көк чолок аты келет.

Сөздүк

хан - шоҳ, хон
күндөрдүн биринде - кунларнинг бирида
каардуу - шафқатсиз
уудан - овдан
талаада - далада
жалгыз кишини - ёлғиз одамни
дайынын - дарагини
билүү үчүн - билиш учун
чаап келген - чопиб келган
жигиттер - йигитлар
сынчы - синчи
ордого - ўрдага
аргымактары - тулпорлари
үн катпайт - индамади
куу башын - қуруқ бошини

197. Төмөнкү сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын туура айтылышына көңүл бургула.

Каардуу хан, талаада, билүү үчүн, күлүк, Толубай сынчы, көтөрбөйт, чубатууну, көк чолок, тулпар.

198. Төмөнкү сөздөрдүн түшүндүрмөсүн көчүрүп жазгыла жана аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Сынчы – сын берүүчү, сындоочу киши
Тулпар – мыкты, чарчап-чаалыкпас ат
Аргымак – асыл тукум, таза кандуу жылкы

199. Тексттин мазмунун кыргызча айтып бергиле.

200. Суруолорго жооп бергиле.

1. Каардуу хан кайдан келе жаткан эле?
2. Алар кимди көрүшөт?
3. Чаап келген жигиттер эмнени көрүштү?

4. Сынчыны каякка алып кетишти?
5. Хан сынчыга кандай талап койду?
6. Хандын аргымактарынын ичинен тулпар табылдыбы?

201. Тексттин акыркы абзацын өзбек тилине которгула.

202. Суруолорго жооп бергиле жана тапшырмаларды аткаргыла.

1. Тексттин темасы мазмунду чагылдыра алабы?
2. Тексттин мазмуну логикалык жактан баяндалып бүткөнбү?
3. «Кул» деген сөздүн маанисин түшүндүрүп бер. Бул сөздүн маанисине карама-каршы маанилеш сөздү ата.
4. «Тулпар» деген сөздүн маанисин айтып бер.
5. Аттарын жактырбагандыгы үчүн хан Толубайды кечиреби? Эгерде кечирбесе, себебин көрсөт.
6. Сенин оюң боюнча, Кармыш кулдун көк чологу тулпар чыгабы? Оюңду далилде.
7. «Башын көтөрбөйт, үн катпайт» деген сөз айкаштарынын маанисин чечмелеп бер. Булар сынчынын хандын жылкыларына болгон пикирин туюнта алабы?
8. «Сенин тулпар экениңди ким билди» деген сүйлөмдөн сынчынын даанышмандыгын билүүгө болобу?
9. Окуя андан ары кандай өнүгөрүн божомолдоп айт.
10. Толубайдын тагдыры келечекте кандай болорун тексттин мазмуну боюнча божомолдоого аракет кыл.

КАЙТАЛОО

Сынчы аны көрүп: «Ханым, мына чыныгы тулпар ушу», - дейт. Хан ачууланып, Толубайдын эки көзүн ойдуруп таштайт. Ошондо сынчы эки көздүн кунуна ошол атты сурап алып, аны кырк күн таптап багат.

Кырк күн өткөн соң кемпирин мингизип, өзү учкашып ханга барат.

- Эй, көөдөк хан, мына баягы сен чанган ат. Жетип ал! - деп чаап жөнөйт.

Хан жигиттери менен жер дүңгүрөтүп кууп жөнөйт.

Толубай жакындап келип калган аттардын өңү-түсүн кемпиринен сурайт. Кер ала жакындап калганда күндү көздөй чабышат. Анын мээси жука болгондуктан, чуркай албай калат. Кер кашка жакындаганда таштуу жолго бурат. Мунун туягы жука экен, чуркай албай калып калат. Ошентип, Толубай эч кимге жеткирбей, ханды уятка калтырган экен. (З.М.).

Сөздүк

чыныгы тулпар - ҳақиқий тулпар

эки көзүн - икки кўзини

ачууланып - аччиқланиб

ойдуруп алат - ўйдириб олади

кунуна - хунига

кемпирин - кампирини

мингизип - миндириб

чаап жөнөйт - чопиб жўнайди

өңү - түсүн - рангини

мээси жука - ақли заиф

күндү көздөп - қуёшни кўзлаб

туягы - туёғи

уятка калтырган экен - уятга қолдирган экан

203. Сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын туура айтылышына көңүл бургула.

Көөдөк, дунгүрөтүп, кер кашка, кырк күнү, мингизип, баягы, күндү, мээси, жакындаганда, таштуу, туягы, жука, чуркай албай, ошентип, Толубай, уятка, калтырган экен.

204. Төмөнкү сөздөрдүн түшүндүрмөлөрүн көчүрүп жазып, аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Кун-өлтүрүлгөн адам үчүн төлөнүүчү каражат.
Көөдөк-мактанчак, көтөрүлмө, алаңгазар.

205. «Толубай сынчы» текстинин уландысын окуп, мазмунун кыргызча айтып бергиле.

206. Тексттен кызматчы сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Алардын сүйлөмдөгү кызматын айтып бергиле.

207. *Жана, ары, менен* кызматчы сөздөрдү кайсы учурда жандооч, кайсы учурда байламта болорун мисалдар менен түшүндүрүп бергиле.

208. Текстти өзбек тилине которгула.

209. Суроолорго жооп бергиле жана тапшырмаларды аткаргыла.

1. «Сынчы» деген сөз азыр кандай мааниде пайдаланылат?

2. Хан эмне себептен Толубайдын эки көзүн ойдуруп таштады? Хандын бул чечимин сен кандай баалайсың?

3. Кармыш кулдун көк чологун сынчы кырк күн багат. Кырк күндөн аз же көп күн бакса болбойт беле? Кырк саны дагы кайсы учурларда пайдаланылат?

4. Толубайдын чыныгы сынчы экендигин далилде. Эмне үчүн ал биринчи учурда күндү көздөй чапса, экинчи учурда таштакка чапты?

5. Кер ала аттын мээси, кер кашканын туягы жука экендигин сынчы качан билген?

6. Чыгарманын жанрын аныктагыла жана ага тема койгула.

7. Хандын образын айтып бергиле.

8. Сынчынын образын айтып бергиле.

9. Чыгарманын жомок экендигин анын тилдик каражаттарынын негизинде далилдегиле.

10. Жомокту улантып жазгыла.

КАЙТАЛОО

Күл азык

Кыргыз элинин эзелки тамактарынын бири - күл азык. Аны узак сапарга, апталап-айлап жүргөн мергенчилер менен аңчыларга, алыскы жайлоолорго кеткен малчылар үчүн жасашкан. Ал тургай Ата Мекендик согуш жылдарында да элибиз күл азыктын кээ бир түрлөрүн жасашкан. Анткени күл азык- ысык –суукка туруштук берген, алып жүрүүгө жеңил, аш болумдуу, кубаттуу оокат.

Күл азыкты биздин эл ар кандай учурдагы талапка ылайыктап, бир нече түрүн даярдаган. Ошого жараша анын түрлөрү да көп болгон.

Этти бышырып, муздатып, жайып кургатып туруп, жаргылчакка тартып алат. Даяр болгон талканга талкаланган курутту кошот. Күл азыктын үчтөн экиси эттин талканы, бир бөлүгү курут талкан болуш керек.

Күл азыкты кургак жеп, сууга чайып же суюк ашка кошуп ичсе болот. («К.д».).

Сөздүк

эзелки - қадимги

узак сапарга - олис сафарга

мергенчи - мерган

жайлоолорго - яйловларга

малчылар үчүн - чорвадорлар учун

Ата Мекендик согуш жылдарында -

Улуғ Ватан уруши йилларида

кубаттуу - қувватли

курутту - куртопни

бышырып - пишириб

210. Жаңы сөздөрдү жана сөз айкаштарын туура айтууга көңүл бургула.

Күл азык, эзелки, аш болумдуу, талапка ылайыктап, бир нече түрүн, түрлөрү, бышырып, муздатып, кургатып, жаргылчакка тартып, талкан, талкаланган, үчтөн экиси.

211. Кызматчы сөздөрдүн түрлөрүн жана алардын бири-биринен болгон айырмасын айтып бергиле. Оюнарды мисалдар менен далилдегиле.

212. Жогорудагы тексттен кызматчы сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү тапкыла. Кызматчы сөздөрдүн түрлөрүн белгилегиле.

213. Суроолорго жооп бергиле.

1. Күл азык деген эмне? Аны кайсы учурларда жасашкан?

2. Күл азыктын ыңгайлуулугу эмнеде?

3. Күл азык эмнеден жасалат?

4. Күл азыкты кантип пайдаланат?

214. «Күл азык» текстинин мазмунун кыргызча айтып бергиле.

215. Кызматчы сөздөрдү тексттен терип жазгыла.

216. Кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар.

1. Тууранды сөздөр канчага бөлүнөт?

2. Табыш тууранды сөз деген эмне? Оюнду мисалдар менен бекемде.

3. Элес тууранды сөздөр деген эмне? Эрежени мисалдар менен далилде.

4. Кызматчы сөздөр канчага бөлүнөт?

5. Байламта катыштырып сүйлөм түзгүлө, ага синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.

6. Бөлүкчө катыштырып сүйлөм түзгүлө. Сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.

7. Жандооч катыштырып сүйлөм түзгүлө. Сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.

8. Модалдык сөздөр катышкан сүйлөм түзүп, ага синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.

КӨП МААНИЛҮҮ СӨЗДӨР

Сүймөнкул Чокморов

С.Чокморов - белгилүү сүрөтчү, таланттуу киноактер. Ал 1939 - жылы Аламүдүн районундагы Чоң-Таш айылында төрөлгөн. Сүймөнкулдун чыгармачылыгынын башаты да ушул тоо этегиндеги кичинекей айылдан башталган.

Алгач Фрунзедеги көркөм окуу жайында окуп, аны аяктагандан соң, Ленинграддагы Репин атындагы көркөм институтка тапшырган. Окуусун аяктап, Кыргызстанга келгенден кийин, кинорежиссер Болот Шамшиев менен таанышат. Ушул жолугушуудан кийин Сүймөнкулдун актерлук өмүрү башталат.

Ал «Караш – караш окуясы», «Уркуя», «Ысык – Көлдүн кызгалдактары», «Жамийла», «Улан» жана башка жыйырмадан ашуун кинофильмдерге тартылган. Жыл сайын өткөрүлүүчү дүйнөлүк кинофестивалдарда беш жыл удаа «Эң мыкты ролу үчүн» деген ардактуу наамды жеңип алган.

Актерлук менен бирге сүрөтчүлүктү да таштабай ала жүргөн. Азыр Бишкек шаарындагы республикалык көркөм окуу жайы С. Чокморовдун ысымын алып жүрөт.

С ө з д ү к

төрөлгөн - дунёга келган, туғилган

айылда - қишлоқда

тоо этегинде - тоғ этагида

кичинекей - кичкина

алгач - аввало

жыйырмадан ашуун - йигирмадан ошиқ

беш жыл удаа - беш йил қатораси билан

башаты - бошланиши

сүрөтчүлүк - рассомчилик

көркөм окуу жайы - рассомчилик билим юрти

ысымын - номини

жолугушуу - учрашув

217. Жаңы сөздөрдүн туура айтылышына жана жазылышына көңүл бургула. Аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Сүймөнкул Чокморов, башаты, Аламүдүн району, көркөм окуу жайы, жолугушуу, «Караш-караш окуясы», «Уркуя», «Ысык -Көлдүн кызгалдактары», «Жамийла», «Улан» кинофильмдери, Чоң-Таш.

Тилибиздеги сөздөрдүн баары эле маани берүү жагынан бирдей эмес. Алардын кээ бирлери бир гана мааниде колдонулат.

Ал эми айрым сөздөр көп маанини түшүндүрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал маанилер өз ара байланышта болуп, сөздөрдүн баштапкы маанисинен анын кийинки маанилери жаралат. Тактап айтканда, сөздүн баштапкы маанисинен анын кийинки маанилери тарайт. Мындай сөздөр көп маанилүү сөздөр деп аталат.

Мисалы: ак деген сөз:

1. Кардын, сүттүн түсүндөй түс.
2. Күнөөсүз, жазыксыз.
3. Чын пейилдүү, жамандыгы жок.
4. Айран - сүттүн жалпы аты деген маанилерге ээ.

Ак деген сөздүн жогоруда каралган маанилеринин ортосунда ич ара маанилик байланыш бар. Ошол байланыш аларды бир сөздүн көп мааниси деп эсептөөгө негиз болот.

218. «Сүймөнкул Чокморов» текстинен көп маанилүү сөздөрдү таап, «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн» пайдаланып, ал сөздөрдүн маанилерин жазгыла.

219. Суроолорго жооп бергиле.

1. С.Чокморов деген ким?
2. Ал качан, кайсы айылда төрөлгөн?
3. С.Чокморов кайсы окуу жайларынан окуган?
4. Кыргызстанга келгенден кийин ал кимге жолуккан?
5. С. Чокморов тартылган кайсы кинофильмдерди билесин?
6. Кайсы окуу жайы С. Чокморовдун ысымын алып жүрөт?
7. С.Чокморовдун негизги кесиби кандай эле?
8. Анын тарткан сүрөттөрүнөн көргөнүңөр барбы?

220. Тексттин мазмунун кыргызча айтып бергиле.

221. «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн» пайдаланып, бештен ашык маанини туюнткан көп маанилүү үч сөз таап жазгыла.

222. Көп чекиттердин ордун керектүү сөздөр менен толуктап, сүйлөмдөрдү окугула жана өзбек тилине которгула.

1. С.Чокморов- белгилүү ..., көрүнүктүү

2. Бишкек шаарындагы көркөм окуу жайы ... ысымын алып жүрөт.

3. Ал «Улан» кинофильминде Азаттын ролун

223. Суроолорго жооп бергиле жана тапшырмаларды аткаргыла.

1. С. Чокморов жөнүндө билгениңерди айтып бергиле.

2. «Төрөлгөн» деген сөзгө маанилеш сөз тапкыла жана ал сөздүн колдонулуу чегин белгилегиле.

3. «Кичинекей» деген сөзгө карама-каршы маанилеш сөз тапкыла жана ал сөздүн колдонулуу чегин белгилегиле.

4. Көркөм окуу жайы деген кандай жай? Ал жерде кимдер билим алат?

5. «Ушул жолугушуудан кийин Сүймөнкулдун актерлук өмүрү башталат» деген сүйлөмдөгү ойду айтып бер. Актерлук да өмүр болобу?

6. Сүймөнкулдун эң жогорку ардактуу наамдарын билесиңерби? Аларды атагыла.

7. Кинофестиваль деген эмне? Кайсы жерлерде өтүлүүчү кинофестивалдарды билесиңер?

8. Сүймөнкулдун сүрөттөрүн билесиңерби?

9. Кыргызстандык дагы кайсы сүрөтчүлөрдү билесиңер? Атарын жана эмгектерин атагыла.

10. Текстке дагы башка кандай тема койсо болот?

КӨП МААНИЛҮҮ СӨЗДӨРДҮН СТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Курманжан датканын чөбөрөсү

Улуу окумуштуу Муса Адышев даңазалуу мамлекеттик жана коомдук ишмер, кыргыз элинин чыныгы күйөрман уулу катары бүт элибизге белгилүү. Ал айтылуу Курманжан датканын чөбөрөсү.

Замандаштарынын айтуусуна караганда, М.Адышев өз боюна көп кырдуу илим-билимдин уюткусун сиңирген. Кыргыздын маданиятын жана тарыхын беш колдой билген. М.Адышевдин дээринен эле уюштургуч жөндөмү байкалган. Жаштарга насилдуу насаатчы да болчу. Илимдер академиясынын геология институтунда директор болуп турган кезде анын жетекчилиги менен 24 доктордук, 100 дөн ашык кандидаттык диссертациялар корголгон. Ал учур геология илиминин гүлдөгөн, өр таянган мезгили катары кыргыз тарыхында калды. (З.А.).

Сөздүк

улуу окумуштуу - машхур олим
жетекчилиги менен - рахбарлигида
коомдук ишмер - жамоат арбоби
күйөрман уулу - жонкуяр ўғли
насаатчы - мураббий
насилдүү - насли
айтылуу - мисли йўқ

224. Жаңы сөздөрдү жана сөз айкаштарын туура айткыла. Аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Чөбөрөсү, күйөрман уулу, көп кырдуу, насаатчы, насилдүү, гүлдөгөн, өр таянган, кыргыз тарыхында.

225. Суроолорго жооп бергиле.

1. М.Адышев ким болгон?
2. Замандаштарынын айтышына караганда, ал кандай адам болгон?
3. Геология илиминин өнүгүшүнө кандай салым кошкон?
4. М.Адышев кимдин чөбөрөсү?

Көп маанилүү сөздөрдүн түпкү маанисин атаган сөз стилистикалык жактан орток маанилүү болот. Ошондуктан ал стилдин бардык түрлөрүндө колдонула берет. Ал эми ошол түпкү мааниден улам пайда болгон кийинки маанилери стилдик жактан чектелет. Көп маанилүү сөздөрдүн көбүндөгү ушул чектелүү аларды көркөм чыгармада, публицистикада, сүйлөшүү стилинде, илимий стилде да белгилүү бир стилистикалык мааниси менен кошо

пайдаланууга шарт түзөт. Мисалы: Агым деген сөздүн түпкү мааниси суунун агуу кыймылы, агыны деген мааниси туюнтат. Кийинки маанилери

- белгилүү бир тарапты карай агылган топтун кыймылын;

- кандайдыр бир нерсени өөрчүү, өнүгүү, алга карай жүрүү кыймылын;

- көркөм адабий же коомдук саясий багытты туюнтат. Бул маанилердин ичинен биринчиси орток мааниге ээ, ал эми калган үч маани стилдик жактан кепте чектелип пайдаланылат.

226. Сүйлөмдөрдү окуп, кайсы сүйлөмдөгү «күн» деген сөз түпкү маани экендигин түшүндүргүлө.

1. Он беш күн режиссердун айтканын кылып, аябай убараландык.

2. Батма жергиликтүү байлардын кирин жууп, эптеп күн көрүп жүрүштү.

3. Алькул акын дайыма чыккан күн менен амандашып, эртен менен көл жээгинде басар эле.

227. Тексттин мазмунун кыргызча айтып бергиле.

228. Тексттин акыркы абзацын өзбек тилине которгула.

229. Суроолорго жооп бергиле жана тапшырмаларды аткаргыла.

1 «Улуу окумуштуу» деген сөздүн маанисин айтып бер? Эмне үчүн Муса Адышев улуу окумуштуулардын катарына кирет?

2. «Мамлекеттик жана коомдук ишмер» деген сөз айкашынын маанилерин чечмелеп бергиле.

3. «Чөбөрө» деген сөздүн маанисин айтып бер.

4. «Беш колдой билүү» деген туруктуу сөз айкашынын маанисин айтып бер.

5. «Даңазалуу» деген сөзгө маанилеш сөздү белгиле.

6. «Жаштар» деген сөзгө карама-каршы маанилеш сөздү белгиле.

7. «Бүт» деген сөзгө омонимдеш сөз тап. Ал сөздөрдүн маанилерин айырмалап бергиле.

8. Тексттеги «Ал учур геология илиминин гүлдөгөн, өр таянган мезгили катары кыргыз тарыхында калды» деген сүйлөмдөгү ой эмне жөнүндө болуп жатат? Тексттеги фактылардын негизинде пикириңди далилде.

9. Текстке сен кандай аталыштагы тема коёр элеч? Эмне үчүн?

10. Курманжан датка менен Алымбек датканын урпактары жөнүндө дагы кандай маалыматтарды билесинер?

СӨЗ ӨСТҮРҮҮ

Балдар эс алуучу жайдын секичесинде кезегинде жалгыз там болор эле. Анда Курманбай кырманчы деген чал жашаган. Алыкул күнүгө үч маал Курманбайдыкына илкип келет. Курманбай мештин табында жыгач жонуп отурат, сырттан келген акынды «төргө өт» деп жылуу тосот. Мештин оозун ачып, Курманбайдын кемпири кабыктарды отко салып, мешти дүркүрөтөт.

Курманбай жыгачтан аяк жана табак жасоочу. Ошондуктан айылдагы келиндер аны «кырманчы аке» деп тергеше турган. Алыкул демигип келеби, сөзгө келбей Курманбайдын аяк, табагына суктана карап, көлдөлөңгө кыйшайт.

Курманбай жөнүндө А.Осмонов «Жеңишкандын атасы» деген ырында айткан. (К.Ж.).

Сөздүк

балдар эс алуучу жайдын - болалар дам олувчи
жойнинг

табак - товоқ

сырттан келген - ташқаридан келган

жалгыз там - ёлғиз уй

күнүгө үч маал - кунига уч маҳал

суктана карап - хавас билан қараб

230. Жаңы сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын туура айтылышына көңүл бургула.

Эс алуучу жайдын, секичесинде, үч маал, меш, аяк, табак, көлдөлөң, келиндер, «кырманчы аке», демигип, көлдөлөңгө кыйшайт.

231. Тексттин мазмунун кыргызча айтып бергиле.

232. Суроолорго жооп бергиле.

1. Курманбай кырманчынын үйү кайсы жерде болгон?
2. Анын үйүнө күнүгө ким келет?
3. Алымкулду Курманбай кантип тосуп алат?
4. Курманбай жыгачтан эмнелерди жасоочу?
5. Айылдагы келиндер аны кантип тергешкен?
6. А.Осмоновдун «Жеңишкандын атасы» деген ырында ким тууралуу айтылат? Ырды таап окугула.

233. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Көлдөлөн, аяк-табак, меш.

234. Мугалимдин көмөгү менен кыргыз элинин жыгачтан жасалган идиш-аяктары тууралуу билип алгыла.

235. Тексттин биринчи абзацын өзбек тилине которгула.

236. Суроолорго жооп бергиле жана тапшырмаларды аткаргыла:

1. Тексттеги окуя Кыргызстандын кайсы жеринде болуп жатат деп ойлойсуңар? Пикириңерди тексттеги мисалдар менен далилдегиле.

2. Алыкул Курманбайлардын айылында эмне кылып жүргөн?

3. Курманбайдын кесиби эмне? Бүгүн ушундай кесип кыргыздарда барбы?

4. Жыгач аяк жана жыгач табак эмнеден жасалат? Эмне үчүн бардык дарактардан мындай буюмдарды жасоого болбойт?

5. «Там» деген сөзгө маанилеш сөз тап.

6. «Чал» деген сөзгө карама-каршы маанилеш сөздү белгиле.

7. Тексттен көп маанилүү сөздөрдү көрсөткүлө.

8. Айылдагы келиндер Курманбай карыяны «кырмачы аке» дебей эле Курманбай аке десе болбойбу? Кыргыздардагы тергөө салты жөнүндө айтып бергиле.

9. Текстти кантип атаса болот? Өз пикириңди мисалдар менен далилде.

10. Алыкул Осмоновдун ырларын жатка билесиңерби?

ЭКИ ВАРИАНТТУУ СӨЗДӨР

... Кээде апам менен дандырдын жанында болом. Ага жардам этем. «Агарды» деген сөзүмү пайлап тургандай, апам бир колуна айран куюлган идишти, экинчи колуна жеңчесин кармап, дандыр жакка басат. Жакындай берип, дандыр ичине эңкее:

- Оо, периштеси ыйыгым, дандыр ичин бир башкача агартыпсың го. Сүт уюттум. Ысык нан жапканча, айран да болуп калат. Чогуу чай ичебиз. Барып китебинди тикте эми, -дейт, колуман көсөөнү алып жатып. Адатынча, бетимди «шуу» эткизе жыттап алат.

Дандырдан, апамдан алыс барбайм. Кыйшак дөңгөчкө көчүк басып, колумдагы китептин бетин ачам. (З.М.).

С ө з д ү к

кээде - баъзан

адатынча - одатича

көсөөнү - кесовни

ысык нан - иссиқ нон

дандыр - тандир

кыйшык дөңгөчкө - эгри

тўнка

чогуу - бирга

жеңчесин - енгичасини

237. Жаңы сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын туура айтылышына көңүл бургула.

Кээде, дандырдан, жардам, эңкее, агаруу, сүт уютчуу, нан жапканча, китебинди тикте, көсөөнү, адатынча, жыттап алат, кыйшак дөңгөч, көчүк басуу, китептин бети.

Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн бир бөлүгү фонетикалык принциптин негизинде жазылат. Андай сөздөрдүн айрымдары эки түрдүү айтылышка жана жазылышыка ээ. Мындай сөздөр эки варианттуу сөздөр деп аталат. Эки варианттуу сөздөр төмөнкүдөй тилдик фактылардын негизинде пайда болгон.

1. Аягы –рын, (-рин, - рун) муундары менен бүткөн сөздөргө таандык мүчөлөр жалганганда, бул муундар өзгөртүлүп да, өзгөртүлбөй да айтылышка жана жазылышка ээ: карын + ы = карыны || карды.

2. Созулма үндүүлөр менен аяктаган бир муундуу сөздөргө – ар мүчөсү жалганганда, мүчөдөгү үндүү тыбыш түшүп калып, же [б] тыбышы кошулуу менен өзгөргөн түрдө айтыла берет жана жазылат: туу + ар = тубар || туур.

3. Чакчыл – а мүчөсү уланган сөзгө I – жактын жак мүчөсү - мын жалганса, жак мүчө толук түрүндө да, акыркы эки тыбышы кыскарган түрдө да колдонулат: көрө + мын = көрөмүн || көрөм.

4. Илик, табыш жана жатыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү I-же 2-жактын жекелик сан таандык мүчөсү уланган сөздөргө жалганса, башкы үнсүз-дөрүн сактап, же түшүргөн формада колдонула берет: атам+ нын = атамдын || атамын.

5. Аягы [л] тыбышы менен бүткөн шилтеме ат атоочтор ушул калыбында да, [л] тыбышы түшүп да айтылат жана жазылат: бул || бу.

6. Этиштин жалпы өткөн чагынын -ган мүчөсү менен I- жактын жак мүчөсү - мын катар келгенде, сөздөгү ар бир мүчө тыбыштык түзүлүшүн толук сактап да, -ган мүчөсүнүн соңку эки тыбышы түшүрүлүп да жазылат:

жазганмын || жазгамын || жазгам.

238. Жогорудагы тексттен эки варианттуу сөздөрдү терип жазгыла. Алар кайсы тилдик фактынын негизинде пайда болгондугун түшүндүргүлө.

239. Тексттин мазмунун кыргызча айтып бергиле.

240. Суруолорго жооп бергиле.

1. Кээде бала дандырдын жанында ким менен болот?
2. «Агарды» деген сөздү уккандан кийин апасы эмне кылат?
3. Дандырдын ичин тиктеген апасы эмне дейт?
4. Бала апасынын жанынан алыс кетеби ?
5. Бала качан китебин колуна алат?

241. Төмөнкү сөздөрдөн эки варианттуу сөздөрдү жасагыла.

Буу, жуу, куу, ошол, айыл, эрин.

242. Текстти өзбек тилине которгула.

ЭКИ ВАРИАНТТУУ СӨЗДӨРДҮН КОЛДОНУЛУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

... Каныкей күндө таң атканда туруп, аруу жуунуп келип, чачын өрбөй, алтын тактын мандайына отуруп, Манастын арбагына кошок кошот. Жыл айланып Манастын ашы өтмөйүнчө, күндө ушундай боло бермеги салт. Кошоктон соң каныша кийимин кийинип, такка отуруп, түшкө чейин ордонун иши, казынанын иши, аскер иши менен алек. Айрыкча, Алты – Шаар тарапка көп кызыгып калды каныша.

Кыз Сайкал Манастын зыйнатына кырк күн турганда экөө көп сырдашкан. Ошондо Сайкал кытай эли каруу жаракка темир берип турат деп көп ишенбе деген. Ошол акылы эсинен чыкпай, Каныкей Кыз Сайкалга куш тилиндей кат узаткан.

(А.Ж.).

Сөздүк

таң атканда - тонг отганда
чачын өрбөй – сочини ўрмай
алтын тактын – олтин тахтнинг
Манастын арбагына – Манаснинг арвоҳига
каныша – малика
сырдашкан – хасратлашган
көп ишенбе – кўп ишонма
кат узаткан - хат юборган
казына – хазина
такка отуруп - тахтга ўтириб

243. Төмөнкү сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын туура айтылышына көңүл бургула.

Аруу, ушундай, ордонун иши, казына, каруу-жаракка, куш тилиндей, кат узаткан, Каныкей, Алты-Шаар, Кыз Сайкал.

244. Төмөнкү сөздөрдүн түшүндүрмөсүн жазгыла.

аш – бир жылдан кийин өлгөн кишини эске алып, тамак берүү салты.

кошок – каза тапкан адам же күйөөгө узатылып жаткан кыз жөнүндө ый аралаш аткарылуучу ыр.

аруу – таза, таптаза

245. Тексттин мазмунун кыргызча айтып бергиле.

246. Суруолорго жооп бергиле.

1. Каныкей кайсы жерге отуруп, кимдин арбагына кошок айтат?

2. Бул салт канчага чейин созулат?

3. Кошоктон соң эмне иш менен алек болот?

4. Каныша айрыкча кайсы тарапка көп кызыкты?

5. Кыз Сайкал менен Каныкей качан сырдашкан?

6. Кыз Сайкал кандай кеңеш берген?

7. Ошол акылы эсинен чыкпаган Каныкей Сайкалга эмне узатты?

Пикир алышууда тыбыштык курамын толугу менен сактап жана белгилүү даражада кыскартып колдонулуучу этиштиң жалпы өткөн чагынын – ган мүчөсү менен I-жасктын жаск мүчөсү – мын катар келгенде:

а) сөздөгү ар бир мүчө тыбыштык түзүлүшүн толугу менен сактайт: жазганмын.

б) – ган мүчөсүнүн акыркы үнсүзү түшүрүлүп, – мын мүчөсүнүн тыбыштык түзүлүшү толугу менен сакталат: жазгамын.

в) – ган мүчөсүнүн акыркы тыбышы менен – мын мүчөсүнүн соңку ын тыбышы түшүрүлүп да жазылат: жазгам.

Китептик стилге а) пункту, сүйлөшүү стилине б)–в) – пункттары мүнөздүү.

247. Сүйлөмдү көчүрүп жазып, эки түрдүү жазылышка ээ болгон сөздү тапкыла.

Кошоктон соң каныша кийинип, такка отуруп, түшкө чейин ордонун иши, казынанын иши менен алек.

248. Кашаанын ичиндеги эки варианттуу сөздөрдүн керектүүсүн коюп, сүйлөмдөрдү окугула.

1. Ук, калайык, (зарымы, зарымды)

Түшүнтөйүн (алымы, алымды)

2. Мен Ч. Айтматовдун «Кыямат» романын (окугам, окуганмын).

3. (Бу, бул) китеп качан жазылган?

249. Текстти өзбек тилине которгула.

250. Суруолорго жооп бергиле жана тапшырмаларды аткаргыла.

1. Эки варианттуу сөздөрдүн пайда болуу жолдорун айтып бергиле.

2. *Тигил, бара жатат, дарыя* деген сөздөрдү вариантташ түгөйлөрү менен жазгыла.

3. Эки варианттуу сөздөрдү сөз түркүмдөрү боюнча топтоштуруп, варианттуулуктун пайда болуу жолун айтып бергиле.

4. «Манастын ашы» деген сөз айкашындагы «аш» сөзү көп маанилүү сөзбү же омоним сөзбү? Оюнарды мисалдар менен далилдегиле.

5. «Зыйнат» деген сөздүн маанисин кандай түшүнөсүңөр?

6. «Жыл айланып» деген туруктуу сөз айкашынын синонимин белгилегиле.

7. Жогорку тексттен эпитеттүү энчилүү атты тапкыла. Эпитет сөздүн маанисин айтып бергиле.

8. Текстке эмне деген тема койсо болот?

9. Тексттеги окуя андан ары кандай өнүгөт?

10. «Каныкейдин арманы» деген темада мугалимдин жардамы менен эссе жазгыла.

СӨЗ ӨСТҮРҮҮ

Чар – Уянын бадалын кыркып, там салып, аны курортко айландырууда Деркембай деген абышканын эмгеги зор. Деркембай карыя жайкалган сары жээрде сакалчан, кичине киши эле, жарыктык. Ал өмүрүндө бир кишини «жерге кир» деп акаарат кылбаган, үрпөңдөп урушпаган, нары жайдары, сөзмөр болчу. Карыя жүз экиге чыкканча орозо тутпаган, үмүрүндө оору дегенди билбеген, колуна түк таяк кармабай өткөн

киши. Сексенден ашкан Деркембай сууга чалкасынан түшүп, көлдө сүзүп жүргөндө, жээктегилер аны карап, айран-таң калып, үймөлөктөшүп жүрүшчү.

Деркембай өмүрүнүн далайын карга уялаган, уй жоголган Чар-Уяда өткөрдү. Анын тегерегинен эл үзүлчү эмес, сөзүн угушчу. (К.Ж.).

С о з д ү к

там салып - уй куриб
акаарат кылбаган - ҳақорат қилмаган
жайдары - очиқ чеҳрали
сөзмөр - гапга чечан
колуна түк таяк кармабай - қўлига хасса олмай
айран – таң калып - хайрон қолиб
өмүрүнүн далайын - умрининг кўп қисмини
орозо тутпаган - рўза тутмаган
жайкалган сакалчан - серсоқол

251. Төмөнкү сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын туура айтылышына көңүл бургула.

Деркембай абышканын, сары жээрде сакалчан, өмүрүндө, акаарат кылбаган, жээктегилер, үймөлөктөшүп, карга уялаган, уй жоголгон, тегерегинен, Чар-Уя.

252. Тексттин мазмунун кыргызча айтып бергиле.

253. Суроолорго жооп бергиле.

1. Чар–Уяны курортко айландырууда кимдин эмгеги бар?
2. Деркембай карыянын сырткы көрүнүшү кандай эле?
3. Анын мүнөзүчү?
4. Ал канча жыл жашаган?
5. Жээктегилер эмне үчүн таң калып, үймөлөктөшүп жүрүшчү?
6. Деркембай өмүрүнүн далайын кайсы жерде өткөргөн?

254. Текстке карата жөнөкөй план түзгүлө да, анын негизинде тексттин мазмунун баяндагыла.

255. Көп чекиттердин ордуна керектүү сөздөрдү коюп, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. Ысык –Көлдүн күн чыгышындагы чычырканак, бадал жыш өскөн булуңчаны жергиликтүү эл ... деп аташчу.
2. эрте –кеч Деркембайдыкынан тамак иччү.

Сөздөр: Чар-Уя, Алыкул.

256. Мугалимдин көмөгү менен акын А. Осмоновдун өмүрү, ырлары тууралуу «Ата Журттун акын уулу» деген темада текст түзгүлө.

257. Жогорудагы тексттин I- абзацын өзбек тилине которгула.

258. Текстке ат койгула.

КАЙТАЛОО

1. Сөздөр маанисинин бар же жок экендигине байланыштуу канчага бөлүнөт?
2. Маани берүүчү сөздөргө мисал келтир.
3. Кызматчы сөздөргө мисал келтир.
4. Этиштин канча мамилеси бар? Аларды ата.
5. Этиштин өзгөчө формалары кайсылар? Алардын ар бирине мисал келтир.
6. Этиштин өзгөчө формаларынын сүйлөмдөгү синтаксистик кызматын айтып бергиле.
7. Сырдык сөздөрдүн сөз түркүмдүк өзгөчөлүктөрүн жана бөлүнүшүн айтып бергиле.
8. Мисалдар менен сырдык сөздөрдүн жазылышын көрсөткүлө.
9. Тууранды сөздөр канчага бөлүнөт? Алардын синтаксистик кызматын жана жазылышын түшүндүргүлө.
10. Кызматчы сөздөр кепте стилдик жактан чектелип колдонулабы? Пикириңерди мисалдар менен далилдегиле.
11. Сырдык жана тууранды сөздөр адабий тилдин кайсы стилдеринде көп пайдаланылат? Себебин түшүндүрүп бергиле.
12. Сөздүн көп маанилүүлүгү деген эмне? Көп маанилүү сөз менен омоним сөздөрдүн окшош жана айырмалуу жактарын айтып бергиле. Оюңарды мисалдар менен далилдегиле.
13. Эки варианттуу сөздөрдүн пайда болуу жолдорун айтып бергиле. Вариантташ сөздөр адабий тилдин стилдерде колдонулушу боюнча чектелеби?
14. Эки варианттуу сөздөрдүн жазылуу өзгөчөлүктөрүн айтып бергиле.
15. 7 - класста жаттаган ырыңарды окуп бергиле.

1

Боз үйдүн ичи

Боз үйдүн ичинин бөлүнүшү жана андагы буюмдардын жайланышы элдин турмушу жана салт-санаасы менен байланыштуу. Анын ар бир тарабы өзүнчө мааниге ээ. Боз үйдүн так ортосу коломто деп аталат. Ага казан асылат. Калган аянты болсо эшик менен коломтого карата төр жана улага, эр жагы жана эпчи жагы болуп бөлүнгөн.

Төр - үйдүн эшикке карама-каршы тушу. Анда жүк жыйылып, конок күтүлүп, адамдар жаткан. Төргө ала кийиз, өрө кийиз, шырдак, көлдөлөң өңдүү буюмдар салынат. Жүктүн эки жагына текче илинет.

Үйдүн кире беришиндеги оң тарабы эпчи жак деп аталат. Анда ала бакан орнотулуп, ашкана каланат. Ашканада тамак-аш, идиш-аяк сакталат. Идиш-аяк чыны кап, аяк капка салынып сакталат. Эр жагы -үйдүн сол тарабы. Анда эркектердин кийими, ат жабдыктары, куралдары жана башка буюмдар коюлат. Үйдүн кире бериши улага деп аталат. Ага адатта отун жыйылып, ээр жана токум коюлган. (КСЭ).

2

Чычырканак

Чычырканак –жапайы өсүүчү бадал. Кыргызстандын тоолуу аймактарында ал кеңири таралган. Анын мөмөсү майда данектүү. Жагымдуу жыты, кычкыл даамы бар .

Чычырканактын ашында адамдын организмине керектүү көптөгөн биологиялык заттар бар. Андагы С витамини саны боюнча ит мурун менен бирдей, ал эми А витамини сабиздегиге караганда алда канча көптүк кылат.

Заводдук шартта чычырканактын ашынан дарылык касиети бар май алынат. Анын майы витаминдерге бай болгондуктан,

күйүктү, үшүктү, теринин оюлган жерин, ашказандын жарааттарын дарылоого колдонулат. Кан басымын нормалдаштыруу, шишикти кайтаруу үчүн колдонулса, жакшы натыйжа берет.

Үй шартында чычырканактын ашынан шире, кайнатмаларды жасоого болот.

Чычырканактын ашын ноябрь, декабрь айларында жыйнаган оң. Анткени суук болуп үшүк жүрмөйүнчө, мөмөнүн майы толук чогулбайт. Чычырканак канчалык бийик тоолуу, суук жерде өссө, ошончолук майы көп болот. (КСЭ).

3

Манастын күмбөзү

... Ойрон катын Каныкей ар жерден келген усталарды чогултуп, Манаска күмбөз тургузду. Алты атан комдотуп, Наманганды чалдырды. Күлбото топуракты кире менен алдырды. Букарда өскөн долу жеңе кыз кезинде көп көргөн, майын топуракты эзип агат деп, Аму менен Сыр –Дайрага жиберип, суусун тундуруп, топурагын алдырды. Ага жез менен темирдин өгөндүсүн кошуп жуурутуп, колго жукпаска чейин ийлетти. Алты жүз эркеч сойдурду, жүнүн ылайга кошуп, майына кыш бышыртты. Айкөлдүн күмбөзү алты кылым турса да моюбасын деп салды. Аккуланы мингизип ак калпакты кийгизип, Наркескенин билегине чалдырып, кайнаган кара кытайга качырып чабуул салдырып тарттырды. Көк асаба булгалап Бакай барат артында... (А.Ж.).

4

Ала бакан

Ала бакан –тамак-аш, идиш –аяк салынган баштыктарды, кийимдерди илүү үчүн пайдалануучу буюм. Ал көп бутак, ачалары бар четинден, арчадан, кайыңдан жасалат. Ала бакан боз үйдүн ашканасына орнотулат. Тамак-аш, идиш –аяк салынган баштыктар илинүү менен, ал чыгданды тосуп турган.

Айрым учурда ала баканды атайын жасашкан. Ал үчүн абдан катуу, түз жыгач тандалып алынып, анан мерчемдүү жерлерине карама-каршы темир же жез илгичтер бекитилет. Күмүш, калай чөктүрүлүп кооздолот.

Мындай кооздолгон ала бакан чыгдандын ичине коюлбастан, төргө-жүктүн эки жагына орнотулган. Алардын эр жагындагысына эркектердин кийим-кечектери, буюмдары, ат жабдыктары илинген.

Ала бакан азыркы күндө сейрек болсо да колдонулуп жүрөт. (КСЭ).

5

Кузгундун күндөлүк чабыты

Жыйырманчы кылымдын башында Боом капчыгайынын Байлам –Тал деген жеринде бир кишинин кыштоосу болуптур. Кыштоого жакын жапан талдардын биринде кузгундун уясы бар экен. Кузгундар кишилерге, кишилер кузгундарга үйүр болуп, кыйла жылга кошуна жашаптыр.

Кузгундар таң эрте түнөгүн таштап, күн бата кайтып келип, уясына түнөп жүргөнү кыштоодогуларга көндүм болгон экен. Боз кыроолуу күндөрдүн биринде күн кылкылдап батып бараткан убакта бир эле кузгун кайтыптыр. Чай кайнам убакыт өткөн соң, экинчи кузгун келип араң конуптур. Эртең менен үй ээси талдын түбүнө келсе, баягы кузгун өлүп жатыптыр. Жакындап келсе, далысынан жебенин сабы сороёт. Жебени алып келип, үйдүн жабыгына сайып коёт.

Баягы жалгыз кузгун жазга жуук дайынсыз жоголот. Ошону менен адамдар кузгундарды унутуп да коюшат. Арадан далай жыл өтөт.

Бир күнү баягы кишиникине эки жолоочу келет. Чайга кирген маалда жанатан бери жабыктан көзүн албай отурган жолоочу жебенин жайын сурайт. Үй ээси болгон окуяны айтып берет. Анда конок: «Бул менин жебем, бир күнү Кашкардын тоосунун этегинде кийик уулап жүрүп, кузгундарга атсам, бир кузгунга тийип уча качып кетти эле. Тобо, бу куш жараатка чыдамкай, чабыты алыс болот экен го», - деп таң калыптыр.

Демек, кузгундар бир күнүнө орточо алганда 300-400 чакырым аралыкты басып өтөт экен. (А.А.).

6

Элечек

Элечек-кыргыз аялдарынын улуттук баш кийими. «Элечек» деген сөз фарс тилинен алынып, «ханышанын баш кийими» деген маанини түшүндүрөт.

Элечек кеп такыя, сала коймо, ээк алмай, бүркөнчүк, тартма, кыргак деген бөлүктөрдөн турат.

Элечек мындайча жасалат: 25 метрче жука ак кездеме узунунан эки катталып башка кийилген көп такыянын сыртынан улам астынкы катмарынын чети көрүнүп тургандай болуп, кабатталып оролот. Оромдун учтары төөнөгүч менен бекитилип, үстүнөн тартма оролот. 25-30 сантиметр бийиктикте бүт ором тикесинен тигизделип туруп, сол жак кабаттары тегерек оромдун ичин көздөй киргизилип, тартманын сыртына бекитилет.

Улгайган аялдар элечектин сыртынан чоң жоолук орошот. Ал бүркөнчүк деп аталат.

Элечектин тармасынын жазылыгы 10 сантиметр болуп, башка түстүү же саймаланган ак кездемеден жасалат. Тартманын жээгин шуру, мончок, күмүш желбирөөчтөр менен кооздоого болот.

Элечектин кара элечек, чоң элечек, токол элечек деген түрлөрү болгон.

XIX кылымдын аягынан тартып элечек кийүү азайып, азыр эл арасында өтө сейрек кездешет. (КСЭ).

7

Акбалта

... Акбалта эне – сайлык кыргыздын кыйырына жетти. Токой четине, көк тулаң жээкке конгон боз үйлөр куду көк жашаңга тизип койгон жумурткалардай. Үйүр-үйүр жылкы, короо – короо кой апай бет кең жээкте жайдары жайылып жатат. Арсылдап ит үрдү, аны тыйып кишилер чыгып жатышты. «Түшкүлө», деп жылоодон алып турушту. «Теңир жалгасын, жол

карытпайлы» деген жооп угуп, жолоочуга ак деп, суусунга кымыз сунуп жатышты. Акбалта кымыздан ат жалына бир тамызып коюп, шыңгыта жутуп, ыраазылыгын айтып, андан ары жолун арбыта берди.

- Кайсы урукка барасыңар? Көздөгөнүңөр ким? – дейт айылдын карысы.

- Чыйыр бий!... Чыйыр бий!... - дейт Акбалта.

- Аа... - дейт карыя. – Ал киши күздөөдө, али түшө элек.

Чымын -чиркей сээлдесин деп, салкында жатат да ал киши...

Анан кайсы багыт менен кандай жүрсө, Чыйыр бийдин айылын табарын айтып беришет.

Акбалта дагы күнү жол жүрдү. Туугандарын тапкан соң, көңүлү көтөрүлүп, жүрөгүнүн түбү ысып, мандайы жаркыды, маанайы ачылды. (А.Ж.).

8

Көөкөр

Көөкөр – кыргыздын улуттук идиши. Ал шириден кептелип жана ышталып жасалат. Ага кымыз жана айран куюлат.

Көөкөрдүн оозу кууш, мойну узун, түбү кенен, жалпак болот.

Көөкөрдү ар кандай формада жасап, анын кимге арналып жасалса, анда татаал оюм-чийимдер түшүрүлүп, мойнуна, ийиндерине купалар чөгөрүлүп, чачылар тагылат. Ал эми жигиттер менен боз балдарга арналган көökөр жупуну кооздолот. Бардар адамдар алтын жана күмүш менен кооздоткон. Азыркы учурда көökөр эл ичинде күндөлүк турмушта сейрек колдонулуп калды. Анын жаңырган түрүн улуттук буюмдарды жасоочу өнөрканалар сувенир катары жасап жүрүшөт. (КСЭ).

9

Чоң эненин чочуганы

...Көз айнегинин боолорун кулагына илип койгон чоң эне «Анатомия» китебин барактап, сүрөт көрүп отурган. Бирок тунарык көрсөткөн айнектер ого бетер чоң эненин көзүнүн күчүн кемитип, ал көп сүрөттөрдү тааный албайт.

Дагы бир топ барактарды ачып, бир бетке бою менен тартылган скелетти көргөндө чоң эне чочуп кетти.

- Апей ботом! Арка, мойну оркойгон неме го, өзү? Китепти бирде алыстатып, бирде жакындатып кармап, жакшы көрө албаган соң, адатынча оң көзүн жума калып, сол айнектин жылчыгынан шыкаалап:

- Те-ек, кокуй... Кабыргасы саналат да. Ушунчалык да арыктайт экен ээ?

Нак ушул секундда Динар кирди. (Т.С.).

10

Ак чөлмөк

...Балдар сан жагынан тепе-тең экиге бөлүнүшүп, ак чөлмөк ойноп жатышты. Ак чөлмөк сүттөй аппак, таштай салмактуу жаркыраган төөнүн азуу тиши эле. Ал атайын балдардын колуна ылайыкталып жылмаланып жасалган. Чөлмөктү алып келген бала аны каалаган жагына ыргытып, калгандары дуу коюп, жапырт түшкөн жагын көздөй чуркап жатышты.

Ак чөлмөктүн артынан кууй келген эки топтун балдары жабалактап, жашыл шибердин үстүнө көзүнүн курчун салышат. Түшкөн жерин туура абайлаган бала шып алып, мараны көздөй дуу коёт.

Өнөктөрү биринен сала бири колдорунан өткөрүшүп, маранын нак ортосуна алып барып таштайт. Экинчи тараптын балдары артынан кууп жетип, сууруп алууга ашыгышат.

(Ш.Б.).

11

Устукан тартуу

*Устукан берип, баш тартмак,
Кадимден кыргыз салты экен.
(Элдик ыр)*

Аш, той берип же мейман күзөтүүдө тамак берүү салтынын эң бийик жери-устукан тартуу.

Конок күтүп, кой сойгондо, эң мурун жаш шорпо берилет.

Андан кийин баш тартылат. Баш баарынан улук болсо да, көп жерлерде өз алдынча устукан катары эсептелбейт. Анткени баш эң кадырман, сый адамдын алдына коюлган менен жалпы отургандарга таандык.

Баштан кийин куйрук-боор алдырат да, устукан тартылат.

Кабырга, жиликтердин соңунан карчыганын омурткалары берилет. Арка моюн конокторго тартылбайт. Аны үйдөгү бала-чака гана жейт.

Атадан балага өрнөк болуп келген устукан тартуу расмиси бүгүн да кадимкидей өмүр сүрүүдө. («К.д.»).

12

Кыргыздын арашан суулары

Жерден оргуп чыккан арашан сууларга Кыргызстан өтө бай. Бирок алардын көбү толук өздөштүрүлө элек. Республикабыздын тамак – аш өнөр жай ишканалары өздөштүргөндөн кийин гана, Жалал-Абад менен, Ак-Суунун арашан суулары дүйнөнүн көп жерине маалым болду.

Соңку кездерде Ак-Сайдагы Арашандын, Өзгөндөгү Кара-Шоронун дары суусун изилдөө, аны өнөр жайында даярдап, элге жайылтуу колго алына баштады.

Кара – Шоронун суусу химиялик тутуму, минералдары боюнча атактуу Есентукинин арашан суусунан да ашып түшкөн дарылык касиети бар экендиги илимий жактан далилденди.

Химиялик тутуму бай, ар кыл минералдарга мол, дарылык касиети бар арашан суулар элибиздин эн изги суусундуктарынан болуп эсептелет. («К.д.»).

13

Арстанбек Буйлаш уулу

Арстанбек Буйлаш уулу – замана агымынын көрүнүктүү өкүлү. Ал жаш кезинен эле зирек чоңоюп, ыр-күүгө шыктуу болгон. Аны билгендердин айтуусуна караганда, ал комузду жакшы чертчү экен.

Атасын ээрчип Анжыянга барышы анын ырчылык чеберчилигинин жогорулашына көмөк көрсөтүп, келечек тагдырына олуттуу өбөлгө түзөт.

Арстанбек айтылуу Алымбек датканын жанында жүрүп, той-тамашаларга көп аралашып, аң – сезими улам кеңип отурду.

Ал кыргыз элинин башынан кечирген бир топ тарыхый окуялардын күбөсү болду. Арстанбектин айрым ырлары менен «Тар заман» казалы гана бизге чейин сакталып калган. Акын «Кожожаш», «Беш казак», «Бердикожо» аттуу кенже эпосторду да айткан. (А. Труд.).

14

Муратбек Бегалиев

Муратбек Бегалиев - кыргыздын көрүнүктүү композитору, Эл аралык чыгармачылык жана Мюнхен музыка академиясынын академиги.

Муратбек бала кезинен музыкага жакын өстү. Ырас, алгач кыргыз радиосунан берилген классикалык чыгармаларды анчейин түшүнө албай жүрдү. Бара- бара Чайковский, Бах, Моцарт, Бетховендин классикалык чыгармаларынан турмуш ыргагын, жашоо философиясын баамдоо менен, классикага жакындап кетти.

Ал өзүнүн улуттук башаттан сугарылган классикалык чыгармалары менен дүйнөлүк музыка чөйрөсүндө өз ордун тапты. Композитордун «Манас сонатасы», «Жаратканга гимн», «Кылымга тете бир күн», «Кыргыз сонатасы» жана башка ушул сыяктуу чыгармаларынын дүйнөнүн атактуу концерттик залдарында аткарылып жатышы кыргыз эли жана анын искусствосу үчүн чоң жетишкендик экендиги шексиз.

(Куд. Ж.).

15

«Айчүрөк» операсы

«Айчүрөк» - кыргыздын тунгуч улуттук операсы. Ал адегенде 1939 - жылы Кыргыз музыкалык драма театрында коюлган. Операны А.Малдыбаев, В.Власов, К.Маликов жана

Ж.Бөкөнбаевдер жазышкан. Опера «Манас» эпосунун «Семетей» бөлүмүнүн окуяларынын негизинде жаралган. Мында кыргыз элинин сырткы душмандарга каршы баатырдык күрөшү баяндалып, эли - жерин сүйүү, патриоттук сезим даңазаланат.

«Айчүрөк» операсы - кыргыз маданиятынын өсүш тарыхында абдан зор мааниси бар чыгарма. Анын жаралышы менен улуттук опералык өнөр башталган. Кыргыздын улуттук өнөрүнүн классикасына айланган «Айчүрөк» операсы бүгүнкү күнгө чейин үзүлтүксүз коюлуп келе жатат. (КСЭ).

16

Билим казынасы

Кыргыз Республикасынын Улуттук китепканасы – элибиздин сыймыгы. Ал- илим-билимдин, акыл – ой дун жана жалпы адамзаттын руханий дөөлөттөрүнүн көөнөргүс казынасы.

Бул китепкана 1934 - жылы уюштурулган. 1993 - жылы октябрь айында ага улуттук китепкана деген статус берилген.

Азыркы учурда китепкана окурмандардын кызыкчылыгын, суроо талаптарын эске алуу менен, республиканын аймагынан, ошондой эле КМШ мамлекеттеринен жана чет өлкөлөрдөн чыккан адабияттарды жыйнайт. Бүгүнкү күндө китепкананын фондунда дүйнөнүн 89 тилиндеги 6 миллиондон ашык нускадагы китеп бар. Китепканага жыл сайын 120 миң нуска адабият түшөт.

Китепкананын алтын фондун дүйнөлүк жана улуттук маданияттын китеп эстеликтеринин 21 коллекциясы түзөт. Анын бешөө кыргыз тарыхына арналган. («Кыргызстан»).

17

Абшыр – Сай

Абшыр - Сай – табийгый кооз жер. Ал Кыргызстандын түштүгүндө, Ош областынын Ноокат районунда жайгашкан. Капчыгайды тең экиге бөлүп, Апшыр-Сай суусу агып өтөт.

Өрөөндүн таманынан 30-35 метр бийиктикте, капчыгайдын оң капталындагы үңкүрдөн булак атырылып чыгып, эки

баскычтуу шаркыратманы пайда кылат. Биринчи баскычтын бийиктиги 15 метрден ашык, экинчи баскычтын бийиктиги 11-12 метр. Өрөөндөгү сууга караганда шаркыратманын суусу тунук, муздак жана минералдык заттарга бай.

Шаркыратманын тегереги бөтөнчө кооз. Суу жээктей бадалдар өсөт. Алардын арасына тал-терек жана мөмө дарактары тигилген.

Ал жерде дем алуу үйлөрү жана балдар үчүн лагерлер курулган. (КСЭ).

КЫРГЫЗЧА - ӨЗБЕКЧЕ СӨЗДҮК

А

абайсыз - эҳтиётсизлик
аба басымы - ҳаво ҳарорати
адабий - адабий
адатынча - одатича
айтылуу - мисли йўқ
айылдагы - қишлоқдаги
акаарат - ҳақорат
акын - шоир
алардын - уларнинг
алты бирдей - олтови
алтын - тилла, олтин
арабалар - аравалар
аралык - масофа
арашан суулар - шифобахш
сувлар

арбагы - руҳи, арвоҳи
аргымактары - тулпорлари
аспаптары - асбоблари
ата-теги - аждодлари
ачууланып - аччиқланиб
ачык таш - аччиқ тош
ачка - оч қолган
ашуу - довон

Б

байге - соврин
балдар - болалар
баласын - боласини
балыгы - балиғи
барктап - қадрлаб
батыраак - тезроқ
батышты - ғарбни
баш кийим - бош кийим
бейиш - жаннат
бет маңдайдан - рўпарадан

боёк - бўёқ
борбор калаа - пойтахт
бөлүгүндө - томонида
булак - булоқ
буудай - буғдой
буурул сакал - оқсоқол
бышырып - пишириб
бээ - бия

Г

гүлдөгөн - гуллаган

Д

дайралар - дарёлар
дайыны - дараги
далай - кўп қисми
дандыр - тандир
дарылык касиети - шифобахш
хусусияти
даярдыктар - тайёргарликлар
демилге - ташаббус
дилин - қалбини
дөңгөч - тўнка
дуушар болбосун - дучор
бўлмасин
дыйканчылык - деҳқончилик

Ж

жабыркайт - жабрланди
жаздагы - баҳордаги
жазуучу - ёзувчи
жай - ёз фасли
жайдары - очик чехрали
жайлоо - яйлов

жайкалган сакалчан - сер-
соқол

жайынан - жойидан
жалбырагы - барги, япроғи
жалгыз - ёлғыз
жаан - чачын - ёмғир
жаныбарлар - җайвонлар
жаңгак - ёнғоқ
жапайы - ёввойи
жараат - жароҗат
жаратылыш - табиат
жаргылчак - җўл тегирмон
жаткан - ётган
жашап ёткён - умр кечирган
жез - мис
жеңче - енгича
жетекчилиги менен -

раҗбарлигида
жетишкендиги - муваффаҗияти
жер соорусу - энг гўзал жой
жигит - йигит
жолоочу - йўловчи
жорго - йўрға
жоролор - ошнолар
жоюу - йўйиш
жөө - ёв
жука - юбқа, нафис
жумурткалар - тухумлар
жупуну - содда, камтар
жўгөрүгө - маккажухорига
жўзўн чайды - юзини ювди
жўрөк оорулары - юрак
хасталиклари
жыйырма - йигирма
жылкычы - отбоқар
жээктен - җирғоқдан

З

зарыл - зарур
замандаштарынын - замон-
дошларининг

И

ийин - елка
ийне сымал - игнасимон
ийрим - йигирим ип
илим - фан
ичиркенип кетти - совқотди
ишенбе - ишонма

К

кадырман - иззатли
казына - хазина
кайталангыс - тенги йўқ
калың - қалин
кан - шоҳ, хон
каныша - хоннинг хотини
кап - қоп
капчыгай - дара
карагай - қора қарагай
карапайым - оддий халқ
карыя - кекса
кармабай - ушламай
каардуу - шафқатсиз
кара күчтөр - қора кучлар
касиети - хусусияти, хосияти
кат - хат
кат таанып - савод чиқариб
катаал жылдар - оғир йиллар
кездеме - газлама
кемпир - кампир
кен - кон
керемет - мўъжиза
кесет - кесади

кичинекей - кичкина
китепкана - кутубхона
коен - куён
коноктор - меҳмонлар
коңур күз - кеч куз
коргошун - қўрғошин
коомдук ишмер - жамоат
арбоби
көзү ачык - келажакни
кўрадиган
көйнөк - кўйлак
көңүл кош - бепарво
көп - кўп
көпчүлүгү - кўпчилиги
көрк - чирой
көсөө - кесов
көрүнүктүү - таниқли
кубаттуу - кувватли, бақувват
куу башын - қуруқ бошини
куну - ҳаққи
куурап турган - қовжираб
турган
кургакчылык - қурғоқчилик
курут - қуртоп
күбө - гувоҳ
күйөрман - жонкуяр
күйүп кеткен - ёниб кетган
күмбөз - мақбара
күрөк- курак
күрдөөлдүү - баракали
күү - оханг
кылаа - соҳил
кызыл - қизил
кызуу - қизғин
кылым - аср
кырман - хирмон
кырманчы - хирмончи
кырчын - ёш

М

май - ёғ, мой
майрам - байрам
малчылар - чорвадорлар
мамиле - муомала
мингизип - миндириб
мезгил - давр
меймандостук - меҳмондўстлик
мергенчилик - мерганчилик
мугалим - ўқитувчи, муаллим
муздак - муздай, муздек
мурас - мерос
мурут - мўйлол
мөмө - мева
мөңгүлөр - муз тоғлар
мээси - мияси

Н

насаатчы - мураббий, насиҳатчи
нукура - ҳақиқий

О

окуу жайы - ўқув юрти
окчунураак - йирикроқ
оокат катары - овқат сифатида
орозо - рўза
оюндарын - ўйинларини

Ө

өзгөрүш - ўзгариш
өзгөчө - ўзгача, бошқача
өндүрүлгөн - ишлаб чиқарилган
өнөрүн - хунарини
өмүр - умр
өмүр таржымалы - таржиман
ҳоли
пайдалануу - фойдаланиш

С

сабатсыздык - саводсизлик
 сабиз - сабзи
 саайм - соғаман
 салым - хисса
 саясий - сиёсий
 седеби - тугмаси
 сейрек - сийрак
 сезим - туйғу
 согончогуна - товонига
 согуп турат - эсиб туради
 сол тарабы - чап томони
 сөзмөр - гапга чечан
 сөңгөгү - сўтаси, танаси
 суктануу - ҳавас қилиш
 суулары - сувлари
 суулугун - сувлигини
 сүрөтчүлүк - рассомчилик
 сүт - сут
 сыздаган - ғамга ботган
 сыйынайын - сиғинайин
 сымап - симоб
 сырдашкан - ҳасратлашган
 сыртына - ташқарига

Т

табак - товоқ
 табылган - топилган
 таажы - тожи
 тажрыйба - тажриба
 так - тахт
 так маалымат - аниқ
 маълумот
 талаа - дала
 талабына - талабига
 там - уй, том
 тамга - ҳарф
 тамчы - томчи
 тамыры - илдизи

таң калып – хайрон қолиб
 таңды кеч - эртадан кечга қадар
 таасирин - таъсирини
 таттуу - ширин
 таяк - хасса, таёқ
 терең - чуқур
 тери - чарм, тери
 тилек - тилак
 титиреп - титраб
 той - тўй
 токой - ўрмон
 тоскоолдук - тўсиқ
 тоо этегинде - тоғ этагида
 төмөн - паст
 төмөндөп - пастлаб
 төрөлгөн - дунёга келган,
 туғилган
 төрт - тўрт
 төөнөгүч - илгак, тўғнағич
 тунгуч - илк, тўнғич
 тумар - тумор
 тутпаган - тутмаган
 тутуму - таркиби
 туягы - туёғи
 түштүк - жанубий
 түшүм - ҳосил

У

угулгансып турду -
 эшитилгандай бўлди
 узак - олис, узоқ
 узаткан - юборган
 уй - сигир
 уйчуман - подачи
 улуу - буюк
 улуу окумуштуу - машхур,
 буюк олим
 улуттук - миллий
 улуу Ата Мекендик согуш -
 Улуғ Ватан уруши

уусунан - захридан
уя - ин, уя
үйрөткөн - үргатган
үн катпайт - индамайди

Ч

чагылган - яшин
чаң - чанг
чандын ичинен - чанг
орасидан
чарчасан - чарчасанг
чачы - сочи
чачын өрбөй - сочини үрмай
чиркей - пашша
чогуу - бирга
чоң - катта
чөбөрөсү - чевараси
чыгыш - шарқ
чыдамдуу - чидамли
чымчык - кушча
чымын - чивин
чыныгы - ҳақиқий

Ш

шагы - новдаси
шаймандар - асбоблар
шаар - шаҳар
шамалдар - шамоллар
шыпыргы - супурги

Ы

ыйгарылган - берилган
ыйык - муққалас
ылдамдыгы - тезлиги
ырлары - шеърлари
ысык - иссиқ
ысымы - исми
ысмын - номини
ышкын - ишқини

Э

эзелки - қадимги
эки - икки
эне - она
эми - энди
элдик оозеки чыгармалар -
халқ оғзаки ижоди
эл - халқ
эң алды - энг аввал
эң - энг
эстен кетсис - унутилмас
эстелиги - ҳайкали, ёдгорлиги
эс алуучу - дам олувчи
этегин - этагини
эт - гўшт
эр жеткенде - вояга етганда
эрте - эрта

ЎЗБЕКЧА – ҚИРҒИЗЧА ЛУҒАТ

А

ағёр - жоо
аждодлари - ата-теги
аниқ маълумот - так маалымат
аравалар - арабалар
асбоблар - аспаптар
атоқли - улуу
аччиқ тош - ачық таш
аччиқланиб - ачууланып

Б

бадий - көркөм
байрам - майрам
балиғи - балыгы
баракали - күрдөөлдүү
барги - жалбырагы
баҳордаги - жаздагы
берилган - ыйгарылган
бепарво - көңүл кош
бирга - чогуу
бирарда - кээде
бия - бээ
бойлик - кенч
болалар - балдар
боласини - баласын
бош кийим - баш кийим
буғдой - буудай
бўёқ - боёк
булоқ - булак
буюк - улуу

В

вояга етганда - эр жеткенде

Г

гапга чечан - сөзмөр
гувоҳ - күбө
гуллаган - гүлдөгөн
гүшт - эт
ғамга ботган - сыздаган
ғарб - батыш

Д

давр - мезгил
дала - талаа
дам олувчи - эс алуучу
дара - капчыгай
дараги - дайыны
дарёлар - дайралар
деҳқончилик - дыйканчылык
довон - ашуу
дунёга келган - төрөлгөн
дучор бўлмасин - дуушар
болбосун

Е

елка - ийин
енгча - жеңче
ёв - жоо
ёввойи - жапайы
ёзувчи - жазуучу
ёз фасли - жай
ёлғиз - жалгыз
ёмғирдан - жаан - чачындан
ёнғоқ - жаңгак
ёниб кетган - күйүп кеткен
ётган - жаткан
ёш - кырчын

Ж

жабрланади - жабыркайт
жамоат арбоби - коомдук
ишмер

жанубий - түштүк
жаннат - бейиш
жонкуяр - күйөрман
жароқатдан - жарааттан

З

замондошларнинг -
замандаштардын
зарур - зарыл
захридан - уусунан

И

игнасимон - ийне сымал
иззатли - кадырман
икки - эки
илдизи - тамыры
илк - тунгуч
индамайди - үн катпайт
исми - ысымы
иссиқ - ысык
ишонма - ишенбе
ишқин - ышкын

Й

йигирма - жыйырма
йигит - жигит
йироқроқ - окчунураак
йүйиш - жоюу
йўрға - жорго

К

кампир - кемпир
катта - чоң
кекса - карыя

келажакни биладиган - көзү
ачык

кесади - кесет
кесов - кесөө
кеч куз - коңур күз
қизғини - қызуу
қизил - қызыл
қирғоқдан - жээктен
кон - кең
қувватли - кубаттуу
курак - күрөк
қуртоп - курут
қушча - чымчык
кўйлак - көйөк
кўп - көп
кўпчилиги - көпчүлүгү

М

маккажўхорига - жүгөрүгө
масофа - аралык
матбуот - басма сөз
машхур - улуу
машхур олим - улуу
окумуштуу
мерганчилик - мергенчилик
мерос - мурас
меҳмонлар - коноктор
меҳмондўстлик - меймандостук
миндириб - мингизип
мис - жез
мисли йўқ - айтылуу
мияси - мээси
муомала - мамиле
муз тоғлар - мөңгүлөр
муқаддас - ыйык
мураббий - тарбиячы
муваффақияти - жетишкендиги
мўйлов - мурут
мўъжиза - керемет

Н

нарироқ - окчунурак
новдаси - шагы
номини- ысмын

О

овқат сифатида - оокат катары
одатича - адатынча
оддий - карапайым
олтита - алты бирдей
олис - алыс, узак
она - эне
ота - боболари – ата - теги
отбоқар - жылкычы
ошнолар - жоролор
оч қолган - ачка
очиқ чехрали - жайдары
оханг - күү
оғир йиллар - катаал жылдар
оқсоқол - буурул сакал

П

паст - төмөн
пастлаб - төмөндөп
пишириб - бышырып
подачи - уйчуман
пойтахт - борбор калаа

Р

рассомчилик - сүрөтчүлүк
раҳбарлигида - жетекчилиги
менен
рўпарадан - бет маңдайдан
рўза - орозо
руҳи - арбагы

С

сабзи - сабиз
саводсизлик - сабатсыздык
сигир - уй
сигинайин - сыйынайын
сиёсий - саясий
симоб - сымап
сохил - жээктен, кылаа
соврин - байге
соғаман - саайм
совуқ - муздак
совқотди - ичиркенип кетти
сочини ўрмай - чачын өрбөй
сувлари - суулары
сувлиғини - суулугун
супурги - шыпыргы
сут - сүт
сўтаси - сөңгөгү

Т

товонига - согончогуна
тоғ этагида - тоо этегинде
тож - таажы
томчи - тамчы
томир - тамыр
томонида - бөлүгүндө
топилган - табылган
тугмаси - седеби
туғилган - төрөлгөн
туёғи - туягы
тухумлар - жумурткалар
тулпорлари - аргымактары
тумор - тумар
тутмаган - тутпаган
тўгарак - ийрим
тўй - той
тўнка - дөңгөч
тўрт - төрт
тўсиқ - тоскоол

У

уй - там
уларнинг - алардын
умр - өмүр
умр кечирган - жашап өткөн
унутилмас - эстен кеткис
ушламай - кармабай

Ф

фан - илим
фойдаланиш - пайдалануу

Х

хазина - казына
халқ - эл
халқ оғзаки ижоди - элдик
оозеки чыгармалар
хат таниб - кат таанып
хоннинг хотини - каныша
ҳирмончи - кырманчы
хусусияти - касиети

Ч

чанг - чаң
чанг орасидан - чаң ичинен
чарм - тери
чарчасанг - чарчасан
чевараси - чөбөрөсү
чидамли - чыдамдуу
чинни - аяк
чирой - көрк
чопиб кетди - чаап кетти
чукур - терең

Ш

шамоллар - шамалдар
шарқ - чыгыш
шафқатсиз - каардуу

шаҳар - шаар
шеърлари - ырлары
ширин - таттуу
шоир - акын
шоҳ - кан

Э

энг аввал - эң алды
энг гўзал жой - жер соорусу
энди - эми
эсиб туради - согуп турат
этагини - этегин
эрта - эрте
эртадан кечгача - танды - кеч
эҳтиётсиз - абайсыз
эшитилгандай бўлди -
угулгансып турду

Ю

юборган - узаткан
юзини ювди - жүзүн чайды
юпқа - жука

Я

ягона - кайталангыс
яйлов - жайлоо
япроғи - жалбырагы
яшин - чагылган

Ў

ўйинларини - оюндарын
ўкув юрти - окуу жайы
ўрмон - токой
ўғли - уулу
ўзгача - өзгөчө
ўзгариш - өзгөрүш
ўқитувчи - мугалим
ўргатган - үйрөткөн

К

Канымгул – Хонимгул
Кубанычбек Маликов –
Куваничбек Маликов
Курманбай – Курбонбой
Курманжан – Курбонжон

М

Муратаалы – Муротали

Муратбек Бегалиев –
Муродбек Бегалиев
Муса Адышев – Мусо Адишев

Т

Танабай - Танабой
Токон - Тўкон

Ч

Чыйбыл – Чийбил
Чыйыр бий – Чийир бий

ЖЕР – СУУ АТТАРЫНЫН СӨЗДҮГҮ

А

Абшыр - Сай – Абшир Сой
Ак –Кул – Оқкўл
Ак – Сай - Оқсой
Ак –Суу – Оқсув
Ак –Туз – Оқтуз
Ала –Тоо – Олатоғ
Алты –Шаар – Олти шаҳар
Анжыян – Андижон
Арстанбап – Арсланбоб

Б

Балыкчы – Балиқчи
Боом – Бўм

Д

Дүнгүрөмө – Дўнғирама

Ж

Жалал – Абад – Жалолобод
Жумгал – Жумғол

К

Кара – Шоро – Қора шўра
Кара – Кече – Қоракеча
Кең -Кол – Кенгкўл
Кызыл –Кыя – Қизилқия
Кыргыз Республикасы –
Қирғиз Жумхурияти

Кочкор району – Қўчқор
тумани
Кўн –Батыш айылы –
Кунботиш қишлоғи
Кыргызстан – Қирғизистон

Н

Нарын – Норин
Ноокат – Новқат

О

Орто Азия – Ўрта Осиё
Ош областы – Ўш вилояти
Өзгөн – Ўзган

С

Сыр –Дайра – Сирдарё

Т

Талас – Толас
Талды-Булак – Толди булоқ
Ташкен - Тошкент
Тору – Айгыр – Тўру айғир

Ы

Ыйык – Көл – Хосиятли Кўл
Ысык – Көл – Иссиқкўл

Ч

Чар –Уя –Чор Уя
Чоң –Кемин – Чонг – Кемин

КЫСКАРТЫЛГАН ЫСЫМДАР

А.О. - Алыкул Осмонов
А.Т. – Али Турдугулов
А.Ж. - Ашым Жакыпбеков
З.М. – Зарыл Мамбетова
К.Ж. – Кеңеш Жусупов
Куд. Ж. – Кудайкул Жусупов
Т.Б. – Түмөнбай Байзаков
Т.К. – Турар Кожомбердиев
Ч.А. – Чыңгыз Айтматов
Ш.А. – Шабданбай Абдыраманов
Ш.Б. – Шүкүрбек Бейшеналиев

ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР

КСЭ – Кыргыз совет энциклопедиясы
«К» - «Кыргызстан» окуу календары
«К.д.» - «Кыргыз даамы»

МАЗМУНУ

I ЧЕЙРЕК

Кайталоо.....	3
Этиштин мамилелери. Негизги жана кош мамиле	4
Өздүк, туюк жана аркылуу мамилелер	6
Этиштин өзгөчө формалары. Атоочтуктар	8
Чакчылдар	10
Кыймыл атоочтор	12
Этиштин өзгөчө формаларынын жазылышы	14
Этиштин өзгөчө формаларынын синтаксистик кызматы.....	17
Кайталоо	19
Кайталоо үчүн суроолор	21

II ЧЕЙРЕК

Кайталоо	22
Сырдык сөздөр	24
Айбанаттарга карата айтылуучу сырдык сөздөр	26
Сырдык сөздөрдүн айтылышы жана жазылышы	27
Сырдык сөздөрдүн стилдик өзгөчөлүгү.....	29
Тууранды сөздөр. Табыш тууранды сөздөр	32
Элес тууранды сөздөр	34
Кайталоо	36

III ЧЕЙРЕК

Кайталоо	37
Табыш жана элес тууранды сөздөрдүн жазылышы.	
Тууранды сөздөрдүн стилдик өзгөчөлүктөрү	39

Кызматчы сөздөр. Байламта.....	41
Сөз өстүрүү	43
Бөлүкчө	45
Жандоочтор	47
Сөз өстүрүү	49
Модалдык сөздөр	52
Кызматчы сөздөрдүн стилдик өзгөчөлүктөрү	55
Сөз өстүрүү	57
Кайталоо	60

IV ЧЕЙРЕК

Кайталоо	62
Көп маанилүү сөздөр	64
Көп манилүү сөздөрдүн стилдик өзгөчөлүктөрү	66
Сөз өстүрүү	69
Эки варианттуу сөздөр	71
Эки варианттуу сөздөрдүн колдонулуу өзгөчөлүктөрү...	73
Сөз өстүрүү	75
Кайталоо	78
Сөз өстүрүү жана көнүгүүлөр үчүн тексттер	79
Кыргызча – өзбекче сөздүк	89
Өзбекче – кыргызча сөздүк	94
Энчилүү аттардын кыргызча – өзбекче сөздүгү	98
Адам аттарынын сөздүгү.....	98
Жер – суу аттарынын сөздүгү	99
Кыскартылган ысымдар	100
Шарттуу кыскартуулар	100

Аширбаев Токтосун, Кадырова Анара,
Ашимбаева Гүлбайра

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Өзбек мектептеринин 7 – классы үчүн окуу китеби

2 - басылышы

Редактору:

Т.Кулушев (Ош МУ)
М.Кошуева (Ош МУ)
А.Абдугафуров (КУУ)

Рецензент:

Р. Эгембердиев (ЖАМУ)

Техникалык редактору: *С.Үркүмбаева*

Көркөм редакторлор:

Х.Газибаев
Н.Зиядинова

Корректорлор:

С.Алымкулова, Н.Батырбекова, С.Халтураев

Басууга 25.02.08. Форматы 60x90 ¹/₁₆
6,5 физ. басма табак. Нускасы 15.000. Заказ 38.

«Учкун» ААК басмаканасында басылды.
720031, Бишкек ш., С.Ибраимов көчөсү, 24

Колдонулган окуу китеби жөнүндө маалымат

№	Окуучунун аты-жөнү	Окуу жылы	Китептин абалы	
			жылдын башында	жылдын аягында
1.				
2.				
3.				
4.				
5.				
6.				
7.				

